

# ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ

## ΤΟΥ ΒΙΟΥ

## ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

### Γ'

ΑΠΟ ΤΗΣ ΣΥΛΛΗΨΕΩΣ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΟΙΣ  
ΜΕΧΡΙ ΤΟΥ ΜΑΡΤΥΡΙΚΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΝ ΡΩΜΗ

Υ Π Ο

ΧΡΗΣΤΟΥ ΣΠ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ

S. T. M., Th. M., Δρ. Θ.

### 1. ΣΥΛΛΗΨΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΕΙΣ ΡΩΜΗΝ

Ἡ τελευταία ἄνδοσι τοῦ Παύλου εἰς Ἱεροσόλυμα ἔλαβε χώραν ἐν μέσῳ τεταμένης ἀτμοσφαίρας καὶ ἐχθρικῶν ἔναντι αὐτοῦ διαθέσεων, τὸσον ἐκ μέρους τῶν Ἰουδαίων, ὅσον καὶ ἐκ μέρους τῶν ζηλωτῶν τοῦ νόμου Ἰουδαιοχριστιανῶν, ἐξ ἀφορμῆς τῶν περὶ αὐτοῦ πληροφοριῶν ἀμφοτέρων, ὅτι κατὰ τὰς ἐν τῇ διασπορᾷ περιοδείας ἐδίδασκε τοὺς Ἰουδαίους «ἀποστασίαν ἀπὸ Μωϋσέως... λέγων μὴ περιτέμνειν αὐτοὺς τὰ τέκνα μηδὲ τοῖς ἔθουσιν περιπατεῖν» (Πρ. 21,21 ἐέ.). Καὶ τῶν μὲν ζηλωτῶν χριστιανῶν ἡ μῆνις κατευνάσθη τῇ ἐπεμβάσει τοῦ Ἰακώβου (Ἀδελφοθέου) καὶ τῶν πρεσβυτέρων, οἵτινες ὑπέδειξαν τῷ Παύλῳ τὸν ἀγνισμόν αὐτοῦ ἐν τῷ ναῷ, ὡς καὶ τὴν καταβολὴν τῶν ἐξόδων τοῦ ξυρημοῦ τῆς κεφαλῆς ἐτέρων τεσσάρων ἐχόντων εὐχὴν ἀνδρῶν (Πρ 21,23 ἐ.).<sup>1</sup> τὸ μῖστος ὅμως τῶν Ἰουδαίων, ἀφυπνισθὲν ἐπὶ τῇ θεᾷ αὐτοῦ ἐν τῷ

1. Πρόκειται περὶ τῆς εὐχῆς (ταξίματος) τῶν Ναζιραίων (ἐκ τοῦ «ναζάρ» = χωρίζεσθαι, ἀπέχειν), συνισταμένης εἰς τὴν ἀποφυγὴν οἰνοπνευματωδῶν ποτῶν (περιλαμβανομένης καὶ αὐτῆς τῆς σταφυλῆς), τῆς κουράς τῆς κόμης καὶ παντὸς λειτουργικῶς μὴ καθαροῦ (βρα σχετικῶς Ἀριθ. 6,1-21). Τὴν ναζιρικὴν εὐχὴν ἐννοεῖ λέγων καὶ ὁ Φίλων, Περὶ μέθης, 1,2· «οὗτοι μὲν οὖν εἰσιν οἱ τὴν μεγάλην εὐχὴν εὐξάμενοι». Αὕτη ἡδύνατο νὰ εἶναι ἰσόβιος [πρβλ. π.χ. τοὺς Σαμψών, Κριτ. 13,5-7· Σαμουήλ, Α' Βασ. 11,11. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, Λκ. 1,15. Ἰακώβος ὁ Ἀδελφόθεος, Εὐσεβίου, Ἑκκλ. Ἰστ. Β, 23,4. ΒΕΠΕΣ 19,244] ἢ πρόσκαιρος [πρβλ. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Πόλ. II, 15,1, περιπτώσεις τῆς Βερενίκης, ἀδελφῆς Ἀγρίππα Α']. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ χρόνου (τὸ ἐλάχιστον ἦσαν 30 ἡμέραι), ὁ ἔχων τὴν εὐχὴν προσέφερε θυσίαν ἐν τῷ ναῷ καὶ ἐξύριζε τὴν κόμην αὐτοῦ, ἣν καὶ ἔρριπτεν ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ θυσιαστηρίου, μεθ' ὃ ἡδύνατο νὰ γευθῇ οἶνου. "Ορα σχετικῶς Mishnah; Nedarim, καὶ Nazir (πρβλ. H. D a n b y, The Mishnah, Oxford-London 1944, σ. 264 ἐξ., 280 ἐξ.).

ναῶ (Πρ. 21,27 ἐέ.), κατέληξεν εἰς τὴν σύλληψιν καὶ φυλάκισιν αὐτοῦ ἐν Καισαρείᾳ καί, ἐν συνεχείᾳ, τὴ μεταφορὰν αὐτοῦ εἰς Ρώμην.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ δῆλωσιν (Πρ. 24,11), ἡ σύλληψις, ἡ ἀνάκρισις ἐν τῇ παρεμβολῇ, ἡ δίκη ἐνώπιον τοῦ Μ. Συνεδρίου καὶ ἡ μεταφορὰ αὐτοῦ εἰς Καισάρειαν, ἔλαβον χώραν ἐντὸς δώδεκα ἡμερῶν ἀπὸ τῆς εἰς Ἱεροσόλυμα ἀφίξεως τοῦ Παύλου<sup>2</sup>, ἥτις, ὡς εἰς προγενεστέραν μελέτην ἐδέχθημεν<sup>3</sup>, ἔλαβε χώραν κατὰ Μάϊον τοῦ 57 μ.Χ. καὶ δὴ πρὸ τῆς ἐορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς (Πρ. 20,16)<sup>4</sup>. Ὑπὲρ τοῦ χρόνου τούτου συνηγοροῦν ἐν προκειμένῳ τὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς ἀνθυπατείας τῶν ρωμαίων ἐπιτρόπων τῆς Ἰουδαίας Φήλικος καὶ Πορκίου Φήστου, ἐνώπιον τῶν ὁποίων καὶ ἀπελογήθη ὁ Παῦλος ἐν Καισαρείᾳ (Πρ. 24-26). Ἀτυχῶς τὰ πλαίσια ταῦτα δὲν δύνανται νὰ προσδιορισθῶσιν ἐπακριβῶς λόγῳ τῆς ἰδιομορφίας τῶν πηγῶν, διὸ καὶ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τούτων προσπάθεια τῶν ἐρευνητῶν νὰ προσδιορίσωσιν ἐπακριβῶς τὸν χρόνον τῆς ἐν Καισαρείᾳ φυλακίσεως τοῦ Παύλου καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸν χρόνον τῆς εἰς Ρώμην μεταφορᾶς αὐτοῦ, ἀπέβη ἀκαρπος, ὡς εὐκόλως διαπιστοῦται ἐκ τῆς ποικιλίας τῶν προτεινομένων χρονολογιῶν. Ἀντιθέτως, ἡμεῖς θεωροῦμεν τὰς πληροφορίας ταύτας ὡς ὑποβοηθητικὰς τῆς διὰ σειρᾶς ἐτέρων συλλογισμῶν καὶ στοιχείων διατυπωθείσης ἄχρι τοῦδε χρονολογίας<sup>5</sup>.

2. Βλ. τὰς ἐκφράσεις. Πρ. 21,18 «τῇ δὲ ἐπιούσῃ». 21,27 «ὥς δὲ ἐμελλον αἱ ἑπτὰ ἡμέραι συντελεῖσθαι». 22,30 «τῇ δὲ ἐπαύριον». 23,11-12 «τῇ δὲ ἐπιούσῃ νυκτί... γενομένης δὲ ἡμέρας». 24, 1 «μετὰ δὲ πέντε ἡμέρας». 24,11 «δυναμένου σου ἐπιγνῶναι ὅτι οὐ πλείους εἰσὶν μοι ἡμέραι δώδεκα ἄφ' ἧς ἀνέβην προσκυνήσων εἰς Ἱεροσόλυμα». Περιέργως πως, ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς Β. Χ. Ἰωαννίδης, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, Ἀθῆναι 1960, σ. 221, ἐνῶ δέχεται ὅτι ὁ Παῦλος ἀνεχώρησεν ἐκ Φιλίππων διὰ τὴν τελευταίαν ἀνοδὸν αὐτοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ 57, τοποθετεῖ τὴν ἀφίξιν αὐτοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ ἔτους καὶ τὴν σύλληψιν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 58. Ἀναιτιολογῆτως ἐπίσης ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς Δ. Ι. Φιλίππιδης, Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον Ποιμαντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, Ἀθῆναι 1952, σ. 23, τοποθετεῖ τὴν σύλληψιν τῷ 58/59.

3. Ὅρα σχετικῶς Χ. Σ. Βούλγαρη, Χρονολογία τῶν γεγονότων τοῦ βίου τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, Β'. Ἀπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Συνόδου μέχρι τῆς τελευταίας ἀνόδου αὐτοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα, Ἀθῆναι 1980, σ. 29-31.

4. Ὅτι ἡ σύλληψις τοῦ Παύλου ἐν τῷ ναῶ ἔλαβε χώραν κατὰ τινὰ μεγάλην ἐορτὴν ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς παρουσίας πλήθους πιστῶν ἐν αὐτῷ, καὶ δὴ καὶ ἐκ τῆς διασπορᾶς, ὡς οἱ ἀναγνωρίσαντες τὸν Ἀπόστολον ἀπὸ τῆς Ἀσίας Ἰουδαῖοι (Πρ. 21,27 ἐξ. 24,18 ἐ.).

5. Ὅρα ἀνωτέρω, ὑποσ. 3. Ἰστέον, ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν διαπίστωσιν κατέληξε, πρὸ αἰῶνος καὶ πλέον, καὶ ὁ ἀείμνηστος Ν. Μ. Δαμαλάς, Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, τ. Α', περιέχων τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Ἑρμηνεῖαν ταύτην, Ἐν Ἀθήναις 1876, σ. 351· «Πᾶσαι δὲ αἱ λοιπαὶ προσπάθειαι, ὅπως ἐξευρεθῶσιν ἐκ προσώπων ἐν ταῖς Πράξεσιν ἀναφερομένων χρονολογικοὶ προσδιορισμοὶ καὶ ἄλλων ἐποχῶν τὸν βίον τοῦ ἀποστόλου ἀπέβησαν μάταιαι· οὕτως ἡ ἀπέλευσις τοῦ Φήλικος καὶ ἡ διαδοχὴ τοῦ Πορκίου Φήστου οὐδὲν φῶς ἐπιχέουσιν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς καθ' ἣν ἔληξεν ἡ ἐν Καισαρείᾳ φυλάκισις τοῦ ἀποστόλου». Κατὰ τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν, ὁ Παῦλος συνελήφθη τὰ μέσα τοῦ 58, παραμείνας ἐν

Ἐνῶ περὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ὁ Φῆλιξ διωρίσθη ἐπίτροπος τῆς Ἰουδαίας, ὑφίσταται συμφωνία μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν, πλήρης ἀσυμφωνία ὑφίσταται μεταξὺ τούτων, περὶ τοῦ χρόνου τῆς ἀνακλήσεως καὶ ἀντικαταστάσεως αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Πορκίου Φήστου. Ὁ Φῆλιξ καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Πάλλας, ὑπεύθυνος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θησαυροφυλακίου καὶ ὡς ἐκ τούτου μεγάλης πολιτικῆς ἐπιρροῆς, ἦσαν ἀπελεύθεροι τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογενείας, καὶ δὴ τῆς μητρὸς τοῦ Κλαυδίου Ἀντωνίας, ἐξ ἧς καὶ ἔλαβον τὸ ὄνομα Ἀντώνιος<sup>6</sup>. Ὁ Φῆλιξ εἶχε συνάψει τρεῖς γάμους μετὰ γυναικῶν βασιλικῆς καταγωγῆς, ἐξ ὧν ἡ μία ἦτο ἐγγονή τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου καὶ τῆς Κλεοπάτρας, ἡ δὲ τρίτη ἦτο ἡ Δρουσίλλα (Πρ. 24,24), θυγάτηρ Ἀγρίππα Α' καὶ ἀδελφὴ Ἀγρίππα Β'. Κατ' Ἰώσηπον, ὁ Φῆλιξ ἀπεστάλη εἰς Ἰουδαίαν μετὰ τὴν ἀνάκλησιν καὶ ἐξορίαν τοῦ Κουμανῶ (Ventidius Cumanus), ἐνῶ κατὰ τὸν Τάκιτον οὗτος εἶχεν ἤδη διατελέσει ἐπὶ τινὰ χρόνον συγκυβερνήτης τῆς Παλαιστίνης μετ' αὐτοῦ. Εἰ καὶ αἱ πληροφορίες τοῦ Ἰωσήπου περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ πραγμάτων δέον, ὅπως θεωροῦνται ἀκριβέστεραι<sup>7</sup>, ἐν τούτοις οὐδόλως εἶναι ἀπίθανον νὰ κατεῖχεν ὁ Φῆλιξ κυβερνητικὸν τι ἀξίωμα προηγουμένως ἐν Σαμαρείᾳ ὑπὸ τὸν ἐπίτροπον Κουμανῶν<sup>8</sup>.

Κατ' Ἰώσηπον, ὁ διορισμὸς τοῦ Φήλικος ὡς ἐπιτρόπου τῆς Ἰουδαίας ὑπὸ τοῦ Κλαυδίου ἔλαβε χώραν κατὰ τὸ 12ον ἔτος τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἥτοι τῷ 52 μ.Χ.<sup>9</sup>. Ἀσφαλῶς δέ, κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, καὶ δὴ πρὸ τῆς ἐπελεύσεως

φυλακῇ ἐν Καισαρείᾳ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 61. Τούναντίον, οἱ Β. Ἀντωνιάδης, Ἐγχειρίδιον Εἰσαγωγῆς εἰς τὰς Ἀγίας Γραφάς, τ. Β'. Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, Ἀθῆναι 1937, σ. 60, Β. Χ. Ἰωαννιδίης, Εἰσαγωγή, σ. 221, καὶ Μ. Α. Σιώτης, Τὸ ἔργον Μάρκου καὶ Βαρνάβα καὶ ἡ ἐνότης τῆς Ἀροστολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1971, σ. 13. δέχονται ὡς χρόνον φυλακίσεως τὰ μέσα τοῦ 58 μέχρι τὸ τέλος τοῦ 60, ἐνῶ ὁ Ε. Ἀντωνιάδης, Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν Ἀθῆναις, Ἀθῆναι 1920, σ. 22 ἐέ., δέχεται τὰ ἔτη 55-57, καὶ ὁ Σ. Χ. Ἀγούριδης, Εἰσαγωγή εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, Ἀθῆναι 1971, σ. 223-225, δέχεται τὰ ἔτη 57-59 (πρβλ. καὶ ἐν ΘΗΕ, τ. 10, στ. 187), ἅτινα δεχόμεθα καὶ ἡμεῖς.

6. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Πόλ. II, 12,8. Ἰουδ. Ἀρχ. XVIII, 6,6. XX, 7,1. Τακίτου, Ἰστ. V, 9 Annales XII, 54.

7. Τοῦτο γίνεται εὐρέως ἀποδεκτόν. Βλ. π.χ. T. Zahn, Introduction to the New Testament, ἀγγλ. μετ., Edinburgh 1909, τ. 3, σ. 470. K. Lake, «The Chronology of Acts», ἐν The Beginnings of Christianity, Part I, The Acts of the Apostles ed. by F. J. Foakes-Jackson-K. Lake, London 1933, τ. V, σ. 464 ἐ. G. Ogg, The Chronology of the Life of Paul, London 1968, σ. 149. E. Haenchen, The Acts of the Apostles-A Commentary, Oxford 1971, σ. 68-70. J. A. T. Robinson, Redating the New Testament, London 1976, σ. 43.

8. Ὁ K. Lake, ἐνθ' ἀνωτέρω, ὑποθέτει στρατιωτικὸν ἀξίωμα.

9. Ὁρα Ἰουδ. Πόλ. II, 12,6,8. Ἰουδ. Ἀρχ. XX, 7,1. Τὸν διορισμὸν τοῦτον μνημονεύει καὶ ὁ Σουετώνιος, τονίζων ὅτι ὁ Κλαύδιος ἐξετίμα πολὺ τὸν Φήλικα. Βλ. Claudius, XXVIII· «Libertorum praecipue suspexit Posiden spadonem... nec minus Felicem,

τοῦ χειμῶνος καὶ τῆς διακοπῆς τῆς ναυσιπλοΐας εἰς τὴν Μεσόγειον, θὰ πρέπει οὗτος νὰ ἀφίχθῃ εἰς Καισάρειαν, πρὸς ἀνάληψιν τῶν καθηκόντων αὐτοῦ. Ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης (καὶ οὐχὶ περὶ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 53, ὡς διαζευκτικῶς δέχονται πολλοὶ ἐρευνηταί) συνηγοροῦσιν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος τῆς βασιλείας αὐτοῦ (12ον) προαγωγή τοῦ Ἀγρίππα Β' ὑπὸ τοῦ Κλαυδίου<sup>10</sup>, καὶ δὴ μετὰ τὸν διορισμὸν τοῦ Φήλικος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ σοβαρότης τῆς ἐν τῇ Παλαιστίνῃ καταστάσεως, λόγῳ τῆς μεθοριακῆς διενέξεως μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων καὶ Σαμαρειτῶν, τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἐπιτρόπου Κουμανοῦ νὰ καταστείλῃ τὴν στάσιν, τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ διοικητοῦ τῆς Συρίας Κουαδράτου, τῆς ὑπὸ τούτου ἀποστολῆς ἀντιπροσώπων τῶν ἀντιμαχομένων πρὸς τὸν Κλαύδιον εἰς Ρώμην καὶ τῆς ἀνακλήσεως τοῦ Κουμανοῦ. Ἡ ἀποστολὴ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν ἀντιμαχομένων ἔλαβε χώραν περὶ τὸ Πάσχα, ὅπερ τῷ 52 ἐωρτάσθη τὴν 4ην Ἀπριλίου (ἢ 3ην Μαΐου)<sup>11</sup>. Ἐπομένως ὑπῆρχε μεγάλη χρονικὴ ἄνεσις διὰ τὴν ρύθμισιν τῶν θεμάτων τούτων, μέχρι τοῦ διορισμοῦ τοῦ Φήλικος καὶ τῆς ἀναχωρήσεως αὐτοῦ διὰ Παλαιστίνην. Ἐντεῦθεν δικαιολογεῖται πλήρως ἡ ἐν Πρ. 24,10 παρατήρησις τοῦ Παύλου, ὅτι ὁ Φῆλιξ εἶχεν ἤδη διατελέσει ἐπίτροπος ἐπὶ πολλὰ ἔτη.

Τοῦ Κλαυδίου ἀποθανόντος τῷ 54 μ.Χ., ὁ διαδεχθεὶς τοῦτον Νέρων (54-68 μ.Χ.) ἀνενέωσε τὸν διορισμὸν τοῦ Φήλικος ὡς ἐπιτρόπου τῆς Ἰουδαίας<sup>12</sup>. Ἐπὶ πόσον χρόνον ὅμως ὑπῆρέτησεν οὗτος ὑπὸ τὸν Νέρωνα καὶ πότε ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Πορκίου Φήστου (Πρ. 24,27 ἐέ.), δὲν γίνεται σαφὲς ὑπὸ τῶν πηγῶν. Ἐντεῦθεν καὶ αἱ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν προτεινόμεναι χρονολογίαι ἐν προκειμένῳ κυμαίνονται ἀπὸ τοῦ 54 μέχρι τοῦ 61 μ.Χ.

Οἱ ὑπὲρ τῆς πρωΐμου ἀντικαταστάσεως τοῦ Φήλικος ὑπὸ τοῦ Φήστου τασσόμενοι<sup>13</sup>, ἐδράζονται κυρίως ἐπὶ δύο πληροφοριῶν. Ἡ πρώτη προέρχεται

---

quem cohortibus et alis provinciaeque Iudaeae preposuit». Βλ. καὶ Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἰστ. Β', 19,2. ΒΕΠΕΣ 19,241. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀποσπάσματα ἐκ τῶν Χρονικῶν Β'. ΒΕΠΕΣ 20, 290.

10. Βλ. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Πόλ. II, 12,8· «Ἀγρίππαν εἰς μείζονα βασιλείαν μετατίθησιν». Πρβλ. Ἰουδ. Ἀρχ. XX, 7,1· «τῆς δ' ἀρχῆς δωδέκατον ἔτος ἦδη πεπληρωκὸς δωρεῖται τὸν Ἀγρίππαν τῇ Φιλίππου τετραρχίᾳ καὶ Βατανέᾳ προσθεὶς αὐτῷ τὴν Τραχωνίτιν σὺν Ἀβέλλα».

11. «Οὐα τὸν ὑπολογισμὸν ἐν D. P l o o i j, De Chronologie van het Leven van Paulus, Leiden 1918. σ. 85.

12. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Πόλ. II, 13,2. Ἰουδ. Ἀρχ. XX, 8,5-6. Πρβλ. καὶ Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἰστ. Β', 20, 1. ΒΕΠΕΣ 19,241 ἐ.

13. Ὑπὲρ τῆς πρωΐμου χρονολογήσεως τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ Φήλικος ὑπὸ τοῦ Φήστου (54-56) τάσσονται, μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ οἱ E. J. G o o d s p e e d, Paul, Nashville-New York 1947, σ. 222. E. S c h w a r t z, «Zur Chronologie des Paulus», ἐν Gesammelte Schriften, Berlin 1963, τ. 5, σ. 154. A. H a r n a c k, Die Chronologie des altchristlichen Litteratur bis Eusebius, Leipzig 1897, I, σ. 238. K. L a k e, ἐν

ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Ἱερωνύμου τοῦ β' μέρους τῶν Χρονικῶν τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, καθ' ἣν ὁ Φῆστος διεδέχθη τὸν Φήλικα τὸ δεύτερον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος, τ.έ. τὸ 56 μ.Χ.<sup>14</sup>. Οὐχ ἤττον, ἡ πληροφορία αὕτη συγκρούεται πρὸς τὴν ἐν τῇ ἄρμενικῇ μεταφράσει τοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Εὐσεβίου, καθ' ἣν ἡ διαδοχὴ αὕτη ἔλαβε χώραν κατὰ τὸ 14ον, τ.έ. τὸ τελευταῖον, ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Κλαυδίου (54 μ.Χ.) καὶ τὸ 10ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἡρώδου Ἀγρίππα Β'<sup>15</sup>. Ἀμφότεραι ὁμῶς αἱ ἀλληλοσυγκρουόμεναι πληροφορίες αὗται ἀντιτίθενται εἰς τὴν ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ» τοῦ Εὐσεβίου πληροφορίαν, ἐνθα ὁ Φῆλιξ παρίσταται ὡς ὑπηρετήσας ἐπὶ τι διάστημα ὑπὸ τὸν Νέρωνα<sup>16</sup>.

Ἀναμφιβόλως, ἀμφότεραι αἱ ἀνωτέρω πληροφορίες τῶν μεταφράσεων τῶν Χρονικῶν τοῦ Εὐσεβίου (λατινικῆς καὶ ἄρμενικῆς) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ περιέχουσι τὸ ἀρχικὸν κείμενον αὐτοῦ. Οὕτω π.χ. ἡ πληροφορία τῆς ἄρμενικῆς μεταφράσεως τυγχάνει ἐσφαλμένη διὰ τὸν ἀπλοῦν λόγον, ὅτι τὸ 10ον ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Ἀγρίππα Β' δὲν συνεπληρώθη τῷ 54, τοῦθ' ὅπερ θὰ συνέβαινεν ἐὰν οὗτος διεδέχτο εὐθὺς ἀμέσως τὸν πατέρα αὐτοῦ Ἀγρίππαν Α' τῷ 44, ἀλλὰ τῷ 59, δεδομένου ὅτι οὗτος ἀνγγορεύθη βασιλεὺς τῆς ἐν Συρίᾳ Χαλκίδος τῷ 50 ὑπὸ τοῦ Κλαυδίου<sup>17</sup>. Ἐσφαλμένη ἐπίσης πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ πληροφορία

Beginnings, V, σ. 466-467. J. Knox, Chapters in a Life of Paul, New York-Nashville 1950, σ. 66. E. Haenchen, Acts, σ. 70-71. H. Conzelmann, Die Apostelgeschichte, Tübingen 1963, σ. 130. W. G. Kümmel, Introduction, to the New Testament, Nashville-New York 1964, σ. 180. D. W. Riddle, Paul, Man of Conflict, Nashville 1940, σ. 201 ἐέ. M. J. Suggs, «Concerning the Date of Paul's Macedonian Ministry», ἐν Novum Testamentum 4 (1960-61) 60 ἐέ. J. Finegan, Handbook of Biblical Chronology, Princeton 1964, σ. 225 κ. ἄ.

14. Ὅρα Ἱερωνύμου, Eusebii Chronicorum libr. II. PL. 27, 451-52. Πρβλ. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, De viris illustribus, V. P.L. 23, 645· 648. Πρβλ. καὶ A. Schöene, Eusebii Chronicorum Libri Duo, II, Berlin 1866-1875, σ. 152-155. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Die Weltchronik des Eusebius in ihrer Bearbeitung durch Hieronymus, Berlin 1900. R. Helm, hrbt., Eusebius Werke, VII/I, Die Chronik des Hieronymus, Leipzig 1911, σ. 182. Πρβλ. A. Harnack, Chronologie, σ. 238.

15. Βλ. A. Schöene, μν. ἔργ. II, σ. 152. J. Karst, hrsg., Eusebius Werke, V. Die Chronik aus dem Armenischen übersetzt, Leipzig 1911, σ. 215. Ἐν τοῖς διασωθεῖσιν ἀποσπάσμασι τοῦ ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, πρὸ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Νέρωνος εἰς τὸν θρόνον τῆς Ρώμης ἀναφέρεται «Φῆστος διάδοχος (τοῦ Φήλικος δηλ.), ἐφ' οὗ ὁ θεῖος Παῦλος, παρόντος καὶ Ἀγρίππα τοῦ βασιλέων Ἰουδαίων, ἀπολογησάμενος, δέσμιος εἰς Ρώμην ἐκπέμπεται». Ὅρα BEΠΕΣ 20, 291.

16. Βλ. Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστ. Β', 20,1-21,3. BEΠΕΣ 19,241-243.

17. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Πολ., II, 12,1 καὶ 14,4: «...προσελάμβανεν τὴν ἀρχὴν ὁ πόλεμος δωδεκάτῃ μὲν ἔτει τῆς Νέρωνος ἡγεμονίας, ἐπτακαίδεκάτῃ δὲ τῆς Ἀγρίππα βασιλείας, Ἀρτεμίου μὴνός» (=Μαΐου). Ἐνταῦθα ἡ βασιλεία τοῦ Ἀγρίππα Β' ὑπολογίζεται ἀρχομένη ἀπὸ 1ης Νισάν τοῦ 50, τὸ δὲ δέκατον ταύτης ἔτος ἀπὸ 1ης Νισάν τοῦ 59 μ.Χ. Βλ. K. G. Wieseler, Chronologie des apostolischen Zeitalters, Göttingen

τῆς λατινικῆς μεταφράσεως, ἡ ὁποία περιέχει καὶ ἄλλας ἐσφαλμένες χρονολογίας, ὡς π.χ. τὴν τοποθέτησιν τῆς ἐκθρονίσεως τοῦ Ἀρχελάου τῷ 13 ἀντὶ τῷ 6 μ.Χ., τὴν ἱδρυσιν τῆς Τιβεριάδος ὑπὸ τοῦ Ἡρώδου Ἀντίπα τῷ 28 ἀντὶ τῶν ἐτῶν 17-23, τὰς κατὰ τῶν Ἰουδαίων ραδιουργίας τοῦ Σηϊανοῦ τῷ 34, ἥτοι τρία ἔτη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ<sup>18</sup>.

Ἡ δευτέρα πληροφορία προέρχεται ἐκ τῆς «Ἰουδαϊκῆς Ἀρχαιολογίας» τοῦ Ἰωσήπου, ἐνθα τονίζεται ὅτι μετὰ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Νέρωνος διὰ τοῦ Φήστου, ὁ Φῆλιξ ἐκατηγορήθη ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς Καισαρείας ἐνώπιον τοῦ Νέρωνος, ἀπαλλαγεῖς τῆς τιμωρίας τῇ ἐπεμβάσει τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Πάλλαντος, ὃν ὁ Νέρων ἐξετίμα τὰ μέγιστα, κατ' ἐκείνον τὸν καιρὸν<sup>19</sup>. Ἐκ τοῦ Τακίτου ὁμως πληροφοροῦμεθα, ὅτι ὁ Πάλλας ἀπεμακρύνθη τοῦ σημαντικώτατου ἀξιωματοῦ τοῦ προϊσταμένου τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θησαυροφυλακίου τὸ ἀργότερον τῷ 55 μ.Χ.<sup>20</sup>. Ἐπομένως, κατὰ τοὺς ὑπὲρ τῆς πρωίμου ἀντικαταστάσεως τοῦ Φήλικος τασσομένους, αὕτη θὰ πρέπει νὰ ἔλαβε χώραν τὸ ἀργότερον ἐντὸς τοῦ 55, ὅτε ὁ Πάλλας ἦτο ἀκόμη ἐν τῇ ἐξουσίᾳ καὶ ἤσκει ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ Νέρωνος.

Οὐχ ἦττον, ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη ἤδη ὑπὸ τῶν W. M. Ramsay<sup>21</sup> καὶ E. Schürer<sup>22</sup>, ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ Πάλλαντος ἀπὸ τῆς ἐξουσίας δὲν συνεπέφερε καὶ τὴν ἀπώλειαν τῆς ἐπιρροῆς αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος. Ὁ Τάκιτος καθίστησι σαφές, ὅτι ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ Πάλλαντος δὲν ὠφέλιτο εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ Νέρωνος, ἀλλ' ἀπέβλεπεν εἰς τὴν ἐξασθένησιν τῆς θέσεως τῆς Ἀγριππίνης, ἥτις ἐχρησιμοποίει τοῦτον πρὸς προώθησιν τῶν ἰδίων αὐτῆς

1848, σ. 68. E. Schürer, *History*, 1/2, σ. 193. G. B. Caird, «Chronology of the NT., then», ἐν *The Interpreters's Dictionary of the Bible*, New York-Nashville 1962, τ. I, στ. 604 ἐ.

18. Βλ. R. Helm, μν. ἔργ. σ. 171, 173, 176, ὡς καὶ ἀνάλυσιν τῆς χρονολογίας τοῦ Εὐσεβίου ὑπὸ E. Schürer, «Zur Chronologie des Lebens Pauli», ἐν *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 41, (1898) 21 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, *History*. I/2, σ. 183 ἐ. G. Ogg, *Chronology*, σ. 151-155.

19. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Ἀρχ. XX, 8,9· «Πορκίου δὲ Φήστου διαδόχου Φήλικι πεμφθέντος ὑπὸ Νέρωνος οἱ πρωτεύοντες τῶν τὴν Καισαρείαν κατοικούντων Ἰουδαίων εἰς τὴν Ρώμην ἀναβαλίνουσιν Φήλικος κατηγοροῦντες, καὶ πάντως ἀν' ἐδεδώκει τιμωρίαν τῶν εἰς Ἰουδαίους ἀδικημάτων, εἰ μὴ πολλὰ αὐτὸν ὁ Νέρων τάδελοφῷ Πάλλαντι παρακλέσαντι συνεχώρησεν μάλιστα δὴ τότε διὰ τιμῆς ἄγων ἐκείνων».

20. Βλ. *Annales*, XIII, 14-15. Ἰστέον ὅτι ἡ παρούσα χρονολογία τοῦ Τακίτου διαφέρει τῆς τοῦ Σουετωνίου, Claudius 27, περὶ ἧς βλ. K. Lake, ἐν *Beginnings*, V, σ. 466. G. Ogg, *Chronology*, σ. 155-158.

21. Βλ. «Pauline Chronology», ἐν *The Expositor* 5 (1897) 210.

22. Βλ. ἐν *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 41 (1898), 39 ἐξ καὶ *History*, I/2, σ. 183, ὑποσημ. Πρβλ. R. Jewett, *Chronology*, σ. 42 ἐ. D. Plooi, *Chronologie*, σ. 68.

σκοπῶν<sup>23</sup>. Ἡ δὲ θανάτωσις αὐτοῦ τῷ 62 ὑπὸ τοῦ Νέρωνος ὠφείλετο εἰς τὴν πλεονεξίαν τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις δὲν ἠνείχετο νὰ βλέπῃ τὸν γηραιὸν Πάλλαντα ἀπολαμβάνοντα τὸν πλοῦτον αὐτοῦ<sup>24</sup>. Ἐπομένως καὶ μετὰ τὴν παῦσιν αὐτοῦ ἐκ τοῦ ἀξιώματος ὁ Πάλλας ἤσκει ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ δὴ εἰς βαθμόν, ὥστε νὰ δύναται νὰ παρέμβῃ ἀποφασιστικῶς ὑπὲρ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Φήλικος. Ἐντεῦθεν δὲν εἶναι ἀπαραίτητον νὰ χρονολογηθῇ τὸ γεγονός τοῦτο πρὸ τοῦ 55 μ.Χ.

Οἱ ὑπὲρ τῆς εἰς ὀψιαιτέρον χρόνον ἀντικαταστάσεως τοῦ Φήλικος τασσόμενοι<sup>25</sup>, ἐπικαλοῦνται πρῶτον τὴν ἐν τῇ αὐτοβιογραφίᾳ αὐτοῦ πληροφορίαν τοῦ Ἰωσήπου, καθ' ἣν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 63-64 οὗτος μετέβη εἰς Ρώμην ἵνα μεσιτεύσῃ ὑπὲρ τῆς ἀποφυλακίσεως τῶν ὑπὸ τοῦ Φήλικος σταλέντων αὐτόθι

23. Βλ. Annales XIII, 14. Πρβλ. S. A. Cook- M. P. Charlesworth- F. E. Adcock, Cambridge Ancient History, Cambridge 1966, τ. 10, σ. 709. R. Jewett, ἐνθ' ἄνωτέρω.

24. Τακίτου, Annales, XIV, 65. «Eodem anno libertorum potissimos veneno interfecisse creditus est, Doryphorum quasi adversatum nuptiis Poppaeae, Pallantem, quod immensam pecuniam longa senecta detineret». Πρβλ. Δίωνος Κασσίου, Ρωμαϊκῶν Ἱστοριῶν τὰ σωζόμενα, LXII, 14, 3. «τὸν δὲ Πάλλαντα διεχρήσατο, ὅτι καὶ πλοῦτον πολλὸν ἐκέκτητο, ὥστε καὶ ἐς μυριάς μυριάδας αὐτὸν ἀριθμείσθαι».

25. Βλ. π.χ. E. Schürer, ἐνθ' ἄνωτέρω, ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. W. M. Ramsay, μν. ἔργ. Τοῦ αὐτοῦ Pauline and other Studies in Early Christian History, London 1906, σ. 345 ἐξ. E. Meyer, Urprung und Anfänge des Christentums, Stuttgart-Berlin 1921, τ. 3, σ. 53-54. J. B. Lightfoot, Biblical Essays, Cambridge 1893, σ. 217-220. J. Felten, Neutestamentliche Zeitgeschichte, Berlin 1925, σ. 224. C. H. Turner, «Chronology of the New Testament», ἐν Hastings Dictionary of the Bible, τ. I, στ. 417-419. E. Fascher, «Paulus, Apostel», ἐν Pauli-Wissowa, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Suppl. 8, στ. 453. H. Leclercq, «Paul, Saint», ἐν Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, 13, στ. 2643. R. H. Pfeiffer, History of New Testament Times, New York, 1949, σ. 39. M. Goguel, The Birth of Christianity, London 1953, σ. 24 ἐ. M. Hengel, Die Zeloten, Leiden 1961, σ. 359. S. Perowne, The Later Herods. The Political Background of the New Testament, London 1958, σ. 101. E. M. Smallwood, The Jews under Roman Rule, Leiden 1976, σ. 269. T. H. Campbell, «Paul's Missionary Journeys as Reflected in his Letters», ἐν Journal of Biblical Literature 74 (1955) 80 ἐξ. A. Wikenhauser, New Testament Introduction, New York 1963, σ. 361. M. Dibelius - W. G. Kümmel, Paul, Philadelphia 1953, σ. 147. G. Ogg, μν. ἔργ. σ. 146-170. D. Plooi, μν. ἔργ. σ. 58 ἐξ. G. B. Caird, ἐν The Interpreter's Dictionary of the Bible, τ. I, στ. 604 ἐ. D. J. Selby, Toward, the Understanding of St. Paul, Englewood Cliffs. N. J. 1962, σ. 229. W. J. Harrington, Record of the Fulfillment- The New Testament, Chicago 1965, σ. 65-67. F. F. Bruce, New Testament History, New York 1969, σ. 34 ἐ. Τοῦ αὐτοῦ, Paul, Apostle of the Free Spirit, Exeter 1977, σ. 475. M. Stern, «Chronology», ἐν S. Safrai- M. Stern, The Jewish People in the First Century, τ. 1, Philadelphia 1974, σ. 74-77. J. A. T. Robinson, Redating, σ. 46. R.

δεσμίων Ιουδαίων ιερέων. Ἡ χρονολογία αὕτη ἀνταποκρίνεται καλλίτερον εἰς τὰ πράγματα, κατὰ τοὺς ἐν λόγῳ ἐρευνητάς, ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Φῆλιξ κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπιτρόπου τοῦλάχιστον κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δεκαετίας τοῦ 60. Οὐχ ἤττον, τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν συνάγεται ἀναγκαιῶς, καθ' ἡμᾶς, ἐκ τῆς σχετικῆς διηγήσεως τοῦ Ἰωσήπου. Ὅλως τοῦναντίον, οὗτος παρέχει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι μετὰ τῶν δύο γεγονότων, τῆς συλλήψεως καὶ ἀποστολῆς τῶν ιερέων εἰς τὴν Ρώμην δηλονότι, καὶ τῆς ἐκεῖσε μεταβάσεως τοῦ ἰδίου, πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν, ἐμεσολάβησε μακρὸν χρονικὸν διάστημα<sup>26</sup>. Εἶναι, ἄλλαις λέξεσι, πολὺ πιθανόν, ἡ μὲν σύλληψις τῶν ιερέων νὰ ἔλαβε χώραν ληγούσης τῆς δεκαετίας τοῦ 50, ἡ δὲ μετάβασις τοῦ Ἰωσήπου εἰς Ρώμην ἀρξαμένης τῆς δεκαετίας τοῦ 60.

Ἐκ τοῦ Ἰωσήπου γνωρίζομεν, ὅτι ὁ διαδεχθεὶς τὸν Φῆστον ἐπίτροπος Ἀλβῖνος ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα αὐτοῦ τὴν ἀνοιξιν ἢ τὸ θέρος τοῦ 62 μ.Χ.<sup>27</sup>, εὔρε δὲ τὴν χώραν εἰς κατάστασιν ἀναρχίας, ἥτις ἠκολούθησε τὸν θάνατον τοῦ Φῆστου<sup>28</sup>, ὅστις πρέπει νὰ συνέβη τὰς ἀρχὰς τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἢ τὰ τέλη τοῦ 61 μ.Χ. Ἐφ' ὅσον ὁμως ὁ προκάτοχος τοῦ Φῆστου Φῆλιξ διωρίσθη ἐπίτροπος τῷ 52, τὰ μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Φῆστου μεσολαβοῦντα ἑννέα ἢ δέκα ἔτη πρέπει νὰ διαμοιρασθῶσι μετὰ τῶν τούτων. Ὁ Ἰωσήπος παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὁ Φῆλιξ διετέλεσεν ἐπίτροπος κατὰ τὸ μεγαλύτερον τμήμα τῆς περιόδου ταύτης, δεδομένου ὅτι οὗτος, ὁ Ἰωσήπος δηλαδή, μνημονεύει πολλῶν γεγονότων λαβόντων χώραν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιτροπείας τοῦ Φῆλικος<sup>29</sup>, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος. Τούτων οὕτως δ' ἐχόντων, ὁρθῶς παρετήρησεν ὁ Jewett, ὅτι ἐὰν ὁ Φῆλιξ εἶχεν ἀντικατασταθῇ τὸ θέρος τοῦ 55, πάντα τὰ ἐν λόγῳ γεγονότα θὰ πρέπει νὰ ἔλαβον χώραν εἰς περίοδον ἑννέα μηνῶν, μετὰ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Νέρωνος εἰς τὸν θρόνον κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 54. Τοιοῦτό τι ὁμως τυγχάνει ἀδύνατον<sup>30</sup>.

Μετὰ τῶν γεγονότων τούτων ὁ Ἰωσήπος ἀναφέρει καὶ τὸ ὑπὸ τῶν Πράξεων (21,38) μνημονευόμενον περὶ τοῦ «Αἰγυπτίου ψευδοπροφήτου», ὅπερ συγκαταλέγει μετὰ τῶν μεταγενεστέρων ἐπεισοδίων καὶ τὸ ὅποιον,

Jewett, Chronology, σ. 43, Μ. Α. Σιώτης, Τὸ ἔργον Μάρκου καὶ Βαρνάβη, σ. 13. κ. ἄ.

26. Βλ. Ἰωσήπου, Βίος, 3· «καθ' ὃν χρόνον Φῆλιξ τῆς Ἰουδαίας ἐπετρόπευεν ἱερεῖς τινὰς συνήθεις ἐμοὶ καλοῦς κάγαθοὺς διὰ μικρὰν καὶ τὴν τυχοῦσαν αἰτίαν δῆσας εἰς τὴν Ρώμην ἔπεμψε λόγον ὑφέζοντας τῷ Καίσαρι. οἷς ἐγὼ πόρον εὐρέσθαι βουλόμενος σωτηρίας... ἀφικόμενον εἰς τὴν Ρώμην πολλὰ κινδυνεύσας κατὰ θάλασσαν».

27. Βλ. Ἰουδ. Πόλ. VI, 3. Οὗτος, ὁ Ἀλβῖνος δηλαδή, εὐρίσκειτο εἰς Ἱεροσόλυμα ὅτε ἡ προφητεία τοῦ Ἰησοῦ, υἱοῦ τοῦ Ἀννίου, ἔλαβε χώραν «πρὸ τεσσάρων ἐτῶν τοῦ πολέμου», κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Σκηνοπηγίας (τέλη Σεπτεμβρίου-ἀρχαὶ Ὀκτωβρίου).

28. Ἰωσήπου, Ἰουδ. Ἀρχ. XX, 9,1.

29. Βλ. Ἰουδ. Πόλ. II, 12,8.-14,1. Ἰουδ. Ἀρχ. XX, 7,1-8,8.

30. Ὁρα Chronology, σ. 42.

κατὰ τὸν χρόνον τῆς συλλήψεως τοῦ Παύλου, ἔκειτο ἤδη εἰς τὸ παρελθόν<sup>31</sup>. Ἀκόμη δὲ καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Παῦλος συνελήφθη κατὰ τὴν πρώτην Πεντηκοστήν μετὰ τὸ γεγονός τοῦτο, ἐπὶ Νέρωνος (55), προσθέτοντες τὰ δύο ἔτη τῆς φυλακίσιας αὐτοῦ, ἀγόμεθα αἰσίως εἰς τὸ 57 ὡς ἔτος τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ Φήλικος ὑπὸ τοῦ Φήστου, ὁπότε πάντα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὑπὲρ τῆς πρωΐμου χρονολογήσεως τοῦ γεγονότος τούτου τασσομένων ἐκμηδενίζονται<sup>32</sup>.

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη πρωΐμος χρονολόγησις δὲν εὐσταθεῖ καὶ δι' ἕτερον λόγον. Ἐὰν ὁ Φήστος ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα αὐτοῦ τῷ 55, τότε ἡ ἐν Πρ. 24,27 ἔκφρασις «διετίας δὲ πληρωθείσης» πρέπει νὰ ὑπονοῇ τὴν ὅλην διάρκειαν τῆς ἐπιτροπείας τοῦ Φήλικος καὶ οὐχὶ τὸν χρόνον τῆς ἐν Καισαρείᾳ φυλακίσεως τοῦ Παύλου, διότι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ οὗτος θὰ πρέπει νὰ εἶχεν ἀφιχθῇ εἰς Ἱεροσόλυμα κατὰ τὴν Πεντηκοστήν τοῦ 53. Τοιοῦτο πρᾶγμα ὅμως, ὡς εἴδομεν<sup>33</sup>, τυγχάνει ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατον, διότι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χρονολογίας τῆς ἐν Κορίνθῳ ἀνθυπατείας τοῦ Γαλλίωνος (51), ἀναλαβὼν τὴν τρίτην ἀποστολικὴν αὐτοῦ περιοδείαν τὸ θέρος τοῦ 52, ὁ Παῦλος ἀφίχθη τὸ θέρος τοῦ 53 εἰς Ἔφεσον, ἐνθα παρέμεινεν ἐπὶ τριετίαν<sup>34</sup>. Πλέον τούτων, ὅτι ἡ διάρκεια τῆς ἐπιτροπείας τοῦ Φήλικος δὲν ἦτο διετὴς ἐμφαίνεται οὐ μόνον ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου, ὡς εἴδομεν, παρατιθεμένων πολλῶν γεγονότων, λαβόντων χώραν κατ' αὐτήν, καὶ δὴ ἐπὶ τε Κλαυδίου καὶ Νέρωνος<sup>35</sup>, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς παρατηρήσεως τοῦ Παύλου, ὅτι ὁ Φήλιξ εὕρισκετο ἤδη ἐν τῷ ἀξιώματι τούτῳ ἐπὶ πολλὰ ἔτη (Πρ. 24,10). Ἐπομένως, ἡ ἔκφρασις «διετίας δὲ πληρωθείσης» (Πρ. 24,27) ἀναμφιβόλως ὑπονοεῖ τὴν διάρκειαν τῆς ἐν Καισαρείᾳ φυλακίσεως τοῦ Παύλου, πρὸς αὐτὴν δὲ καὶ μόνον δύναται νὰ ἐναρμονισθῇ καὶ ἡ παρατήρησις τοῦ Λουκᾶ (Πρ. 24,26) περὶ τοῦ Φήλικος ὅτι οὗτος «ἅμα καὶ ἐλπίζων ὅτι χρήματα δοθήσεται αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Παύλου· διὸ καὶ πυκνότερον αὐτὸν μεταπεμπόμενος ὠμίλει αὐτῷ».

31. Ἰω σ ή π ο υ, Ἰουδ. Πόλ. II, 13,5. Ἰουδ. Ἀρχ. XX, 8,6.

32. Κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ben Zion Wacholder «Sabbatical Chronomessianism and the Timing of Messianic Movements», ἐν Hebrew Union College Annual 66 (1975) 216, γενομένην ἀνάλυσιν τοῦ συσχετισμοῦ τῶν μεσσιανικῶν κινημάτων πρὸς τοὺς σabbατικαίους κύκλους, τὸ ἐν λόγῳ ἐπεισόδιον τοῦ Αἰγυπτίου ψευδοπροφήτου τοποθετεῖται τῷ 56 μ.Χ. Ὁμοίως, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὑπὸ τε τοῦ Ἰωσήπου καὶ τῶν Πράξεων μνείας τοῦ γεγονότος τούτου, ὁ D. P l o o i j, Chronologie, σ. 70. ἐτόνισεν ὅτι ὁ Φήλιξ πρέπει νὰ παρέμεινεν εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπιτρόπου τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 57.

33. Ὁρα Χ. Σ. Β ο ὑ λ γ α ρ η, Χρονολογία, Β'.

34. Ἐκτὸς βεβαίως ἂν, ἀκολουθοῦντες τὸν J. K n o x, Chapters in a Life of Paul, σ. 66,84 ἔ., ἀπορρίψωμεν πάντα τὰ χρονολογικὰ δεδομένα τῶν Πράξεων καὶ τὴν χρονολογίαν τῆς ἀνθυπατείας τοῦ Γαλλίωνος, περὶ ὧν βλ. G. O g g, «A New Chronology of Saint Paul's Life», ἐν Expository Times 64 (1952-53) 120-123. J. A. T. R o b i n s o n, Redating, σ. 44.

35. Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσημ. 29.

Τούτων οὕτως ἐχόντων καὶ δεδομένου ὅτι ὁ Φῆστος διετέλεσεν ἐπί-τροπος ἐπ' ὀλίγον χρόνον, ἀποθανὼν τὰς ἀρχὰς τοῦ 62 ἢ τὰ τέλη τοῦ 61, θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς χρόνον ἀναλήψεως τῶν καθηκόντων αὐτοῦ τὰ ἔτη 58 ἕως 60. Ἀκριβέστερος προσδιορισμὸς δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θύραθεν ἱστορικῶν. Καθ' ἡμᾶς, ἐφ' ὅσον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῶν Πράξεων καὶ τῶν ἐπιστολῶν ἐδέχθημεν, ὅτι ἡ τελευταία ἄνοδος τοῦ Παύλου εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ ἡ σύλληψις αὐτοῦ ἔλαβον χώραν τῷ 57<sup>36</sup>, ἡ ἀντικατάστασις τοῦ Φήλικος ὑπὸ τοῦ Φήστου ἔλαβε χώραν τῷ 59, ἥτοι κατὰ τὸ τέλος τῆς διε-τοῦς φυλακίσεως τοῦ Παύλου ἐν Καισαρείᾳ. Ἰστέον, ὅτι τὸ 59 παρατηρεῖται καὶ κοπὴ νέων νομισμάτων ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ τῆς Ἰουδαίας, πρᾶγμα σὺνηθες, κατὰ τινες, κατὰ τὴν ἀλλαγὴν ἐπιτρόπων<sup>37</sup>. Οὐχ ἦττον, ὡς ὀρθῶς παρετηρήθη, τοῦτο δὲν συνέβη εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Πιλάτου, ὅστις ἀναλαβὼν τὰ καθή-κοντα αὐτοῦ τῷ 26, προέβη εἰς τὴν κοπὴν νομισμάτων τῷ 29-30<sup>38</sup>. Δὲν ἀπο-κλείεται ἡ κοπὴ νομισμάτων τῷ 59 νὰ ἐγένετο ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς πέμπτης ἐπε-τείου ἀπὸ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Νέρωνος εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον ἢ καὶ νὰ εἶχεν αὕτη ἀποφασισθῇ ὑπὸ τοῦ Φήλικος, πρὸ τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτοῦ. Οὕτω λοιπὸν καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Παῦλος, συλληφθεὶς κατὰ Μάϊον τοῦ 57 ἐν Ἱεροσολύμοις, μετεφέρθη καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὰς φυλακὰς ἐν Καισαρείᾳ, ἔνθα παρέμεινεν ἐπὶ διετίαν, καὶ δὴ μέχρι τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ ρωμαίου ἐπιτρόπου Φήλικος ὑπὸ τοῦ Φήστου, τῷ 59 μ.Χ., ὁπότε, δια-γνοὺς τὴν πρόθεσιν τοῦ Φήστου, ὅπως παραδῶσῃ αὐτὸν τοῖς Ἰουδαίοις (Πρ. 25,9 ἐ.), ἐπεκαλέσθη τὸ δικαίωμα παντὸς ρωμαίου πολίτου, ὅπως δικασθῇ ὑπὸ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δικαστηρίου ἐν Ρώμῃ, εἰς ἣν καὶ ἀπεστάλη συνοδείᾳ αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς («σπείρης Σεβαστῆς», Πρ. 27,1)<sup>39</sup>.

36. "Ορα Χ. Σ. Β ο ὑ λ γ α ρ η, μν. ἔργ. σ. 31.

37. Πρβλ. A. R. S. K e n n e d y, «Palestinian Numismatics» ἐν Palestine Ex-  
ploration Fund Quarterly (1914), 198. H. J. C a d b u r y, The Book of Acts in Hi-  
story, London 1955, σ. 10. F. W. M a d d e n, History of Jewish Coinage, London  
1864, σ. 153. A. R e i f e n b e r g, Ancient Jewish Coins, Jerusalem 1947, σ. 27. F. F.  
B r u c e, New Testament History, σ. 345 ἐ. J. J. G u n t h e r, Paul, σ. 140 ἐ. R.  
J e w e t t, Chronology, σ. 44. Y. M e s h o r e r, Jewish Coins of the Second Tem-  
ple Period, Tel Aviv 1967, σ. 103.

38. W. M. R a m s a y, St. Paul the Traveller and the Roman citizen, Lon-  
don 1930, σ. XVI ἐ. E. H a e n c h e n, Acts, σ. 71. J. A. T. R o b i n s o n, Reda-  
ting, σ. 46. G. O g g, Chronology, σ. 170.

39. «Σεβαστή» εἶναι μετάφρασις τῆς λ. «Augusta»=τίτλος τιμῆς διδόμενος συχνά-  
κις εἰς βοηθητικὰ στρατιωτικὰ σώματα. Βλ. E. S c h ü r e r, History, I/2, σ. 53. Κατὰ  
τοὺς T. M o m m s e n, Gesammelte Schriften, VI, Historische Schriften, III, Berlin  
1910, σ. 546 ἐέ. καὶ W. M. R a m s a y, St. Paul the Traveller, σ. 315, 348, ὁ ἑκατόν-  
ταρχος Ἰούλιος ἦτο μέλος τοῦ σώματος τῶν «frumentarii», ἀποτελουμένου ἐξ ἑκατονταρ-  
χιῶν, καὶ χρησιμοποιομένου ὡς συνδέσμου τῆς Ρώμης μετὰ τῶν στρατευμάτων τῶν ἐπαρ-  
χιῶν, καί, εὐκαιρίας δοθείσης, ἀναλαμβάνόντων τὴν συνοδεῖαν ὑποδίκων ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν

Κατὰ ποίαν, ἀκριβῶς, ἡμερομηνίαν ἤρξατο τὸ ταξείδιον τοῦτο, δὲν εἶναι γνωστόν. Ὅπωςδὴποτε ὁμῶς ἦτο φθινόπωρον ὅτε, μετὰ τὴν ἐπανάληψιν τῆς δίκης ἐνώπιον τοῦ ἐπισκεφθέντος τὸν Φῆστον βασιλέως Ἀγρίππα Β' καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ Βερνίκης (Πρ. 25,13-26,32) καὶ τὸν περιπετειώδη πλοῦν ἀπὸ Καισαρείας εἰς Σιδῶνα, Μύρα τῆς Λυκίας καὶ Κνίδον, ἔφθασαν εἰς Καλοῦς Λιμένας τῆς Κρήτης (Πρ. 27,1-8). Μάλιστα δὲ εἶχεν ἤδη παρέλθει ἱκανὸς χρόνος, «ὄντος ἤδη ἐπισφαλοῦς τοῦ πλοῦς διὰ τὸ καὶ τὴν νηστείαν ἤδη παρεληλυθέναι» (27,9). Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος νηστεία ἦτο ἡ τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἑξίλασμοῦ, ἐορταζομένης τὴν 10ην Τισρεὶ (=Σεπτέμβριος/Ὀκτώβριος), ἐπισφαλῆς δὲ ἐθεωρεῖτο ὁ πλοῦς εἰς τὴν Μεσόγειον ἀπὸ 14ης Σεπτεμβρίου ἕως 11ης Νοεμβρίου, λόγῳ τῶν τυφωνικῶν ἀνέμων (Πρ. 27,14)<sup>40</sup>, ὡς τελευταία δὲ ἀσφαλῆς πως ἡμερομηνία ἀπόπλου ἐθεωρεῖτο ἡ φθινοπωρινὴ ἰσημερία (21 / 22 Σεπτεμβρίου)<sup>41</sup>. Ἡ χρῆσις τοῦ δευτέρου «καὶ» ἐν Πρ. 27,9 («καὶ τὴν νηστείαν»), ἐθεωρήθη ὡς προσδιοριστικὸν στοιχεῖον τοῦ ἔτους τῆς μεταφορᾶς τοῦ Παύλου εἰς τὴν Ρώμην<sup>42</sup>. Ὁ σύνδεσμος οὗτος ὑπεμφαίνει τὴν φθινοπωρινὴν ἰσημερίαν ὡς προηγηθεῖσαν τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἑξίλασμοῦ, τοιαύτην δὲ περιπτῶσιν ἔχομεν ὄντως τῷ 59, ὅτε ἡ ἐορτὴ αὕτη συνέπεσε τὴν 5ην Ὀκτωβρίου, καὶ τῷ 57, ὅτε αὕτη συνέπεσε τὴν 27ην Σεπτεμβρίου. Ἀλλὰ τὸ ἔτος 57 ἔχομεν ἤδη ἀποκλείσει δι' ἄλλους λόγους, ὅποτε ἐπιβεβαιοῦται τὸ 59 ὡς ἔτος μεταφορᾶς τοῦ Παύλου εἰς τὴν Ρώμην.

Ἀποπλεύσαντες τελικῶς ἐκ Κρήτης, παρὰ τὰς περὶ τοῦ ἀντιθέτου παραινέσεις τοῦ Παύλου (Πρ. 27,10 ἐ.), μετὰ δεκαπενθήμερον, περίπου, περιπετειώδη πλοῦν ἀφίχθησαν εἰς Μάλταν (Πρ. 27,13-28,1), ἐνθα καὶ παρέμειναν ἐπὶ τρίμηνον (28,11), ἤτοι μέχρι τέλους, περίπου, Ἰανουαρίου τοῦ 60. Κατὰ τὸν Πλίνιον, ἡ ναυσιπλοῖα εἰς τὴν Μεσόγειον καθίστατο δυνατὴ καὶ πάλιν

---

εἰς τὴν πρωτεύουσιν. Οὐχ ἦττον, κατὰ τὸν A. N. Sherwin-White, *Roman Society and Roman Law in the New Testament*, Oxford 1963, σ. 109, δὲν ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις, ὅτι οἱ «frumentarii» ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς σύνδεσμοι πρὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀδριανοῦ (117-138 μ.Χ.), ἀλλ' ὡς αὐτὸ τοῦτο τὸ ὄνομα ὑπαινίσσεται, καθῆκον τούτων ἦτο ἡ διοργάνωσις τῆς μεταφορᾶς σίτου (= frumentum) ἐκ τῶν χωρῶν παραγωγῆς εἰς τὴν Ρώμην.

40. Βλ. Vegetius, *De re militari*, IV, 39.

41. Βλ. Ἰουλίου Καίσαρος, *Bell. Gall.* IV, 36. V, 23. Κατὰ τὴν Ἰουδαϊκὴν παράδοσιν, ὡς ἔσχατον ὄριον ἀσφαλοῦς ἀπόπλου ἐθεωρεῖτο ἡ ἐορτὴ τῆς Σκηνοπηγίας. Πρβλ. R. H. Strack- P. Billerbeck, *Kommentar zum NT. aus Talmud und Midrash*, München 1922-28, τ. II, σ. 771 ἐξ. Περὶ τοῦ εἰς Ρώμην πλοῦς τοῦ Παύλου, βλ. J. Dauvillier, «A propos de la venue de Saint Paul à Rome. Notes sur son procès et son voyage maritime», ἐν *Bulletine de Littérature Ecclésiastique* 61 (1960) 3-26.

42. Πρβλ. W. P. Workman, «A new Date-Indication in Acts», ἐν *The Expository Times* 11 (1899-1900) 316-319. D. Plooij, *Chronologie*, σ. 86,88.

ἀπὸ τῆς 8ης Φεβρουαρίου, ὅτε ἡ πνοὴ δυτικῶν ἀνέμων ἐμετρίαζε τοὺς χειμερινοὺς βορείους τοιοῦτους<sup>43</sup>, ἐνῶ κατὰ τὸν Vegetius, αὕτη, ἡ ναυσιπλοῖα δηλαδὴ, ἐπανελαμβάνετο ἀπὸ τῆς 10ης Μαρτίου<sup>44</sup>. Δὲν νομίζομεν ὅτι αἱ δύο μαρτυρίαι ἀλληλοαναιροῦνται, διότι εἶναι δυνατόν, ὁ μὲν Vegetius νὰ ἐννοῇ τὴν γενίκευσιν πλεόν τῆς ναυσιπλοῖας ἀπὸ τῆς 10ης Μαρτίου, ὁπότε οὐδεὶς κίνδυνος ὑπῆρχεν, ὁ δὲ Πλίνιος νὰ ὑπονοῇ τὴν δυνατότητα ἀπόπλου ἀκόμῃ καὶ ἀπὸ τῆς 8ης Φεβρουαρίου, ἥτοι ἕνα περίπου μῆνα ἐνωρίτερον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐντὸς μηνός, περίπου, ἀπὸ τοῦ ἐκ Μάλτας ἀπόπλου, μέσῃ Συρακουσῶν, Ρηγίου καὶ Ποτιόλων, οὗτοι ἀφίχθησαν εἰς Ρώμην (Πρ. 28,14), ἔνθα «ἐπετράπη τῷ Παύλῳ μένειν καθ' ἑαυτὸν σὺν τῷ φυλάσσοντι αὐτὸν στρατιωτῇ» (28,16). Πράγματι, ἐν Ρώμῃ ὁ Παῦλος «ἐνέμεινεν διετίαν ὅλην ἐν ἰδίῳ μισθώματι» (Πρ. 28,30), ἥτοι ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 60 μέχρι τῆς ἀνοίξεως τοῦ 62 μ.Χ.<sup>45</sup>.

43. Ὁρα Nat. Hist. II, 47. Πρβλ. G. Ogg, Chronology, σ. 175.

44. Ὁρα De re militari, IV, 39.

45. Ἐκ τῶν ἡμετέρων, οἱ Ν. Μ. Δ α μ α λ ᾱ ς, Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν Κ. Διαθήκην, τ. Α', σ. 350· Β. Ἀ ν τ ω ν ι ᾱ δ η ς, Ἑγχειρίδιον Εἰσαγωγῆς, τ. Β', σ. 60· Β. Χ. Ἰ ω α ν ν ῖ δ η ς, Εἰσαγωγή, σ. 221-222· Μ. Α. Σ ι ὡ τ η ς Τὸ ἔργον Μάρκου καὶ Βαρνάβα, σ. 13-14, καὶ Π. Π α π α ῖ ω ἄ ν ν ο υ Μ π ρ α τ σ ι ὡ τ η ς, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλίμονα Ἐπιστολὴν Παύλου τοῦ Ἀποστόλου, Ἀθήναι 1923, σ. 19, 31, δέχονται ὡς χρόνον παραμονῆς τοῦ Παύλου ἐν Ρώμῃ τὰ ἔτη 61-63. Ὁ Ε. Ἀ ν τ ω ν ι ᾱ δ η ς, Ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐν Ἀθήναις, σ. 22, τὰ ἔτη 58-60, ὁ δὲ Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ η ς, ἐν ΘΗΕ, τ. 10, σ. 187 καὶ Εἰσαγωγή, σ. 225, τὰ ἔτη 59-61, καὶ ὁ Λ. Ι. Φ ι λ ι π π ῖ δ η ς, Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον, σ. 23, τὰ ἔτη 60/61-62/63.

## 2. ΕΚΒΑΣΙΣ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΙΣΕΩΣ. ΤΕΤΑΡΤΗ ΟΔΟΙΠΟΡΕΙΑ.

Κατακλείων ἀποτόμως καὶ ἀνεξηγήτως τὴν διήγησιν τῶν Πράξεων διὰ τῆς σημειώσεως, ὅτι ἐν Ρώμῃ ὁ Παῦλος παρέμεινεν ἐγκλειστος ἐπὶ «διετίαν ὅλην ἐν ἰδίῳ μισθώματι» (Πρ. 28,30-31)<sup>1</sup>, καίτοι βεβαίως, ἐφ' ὅσον ἐγνώριζεν ἀκριβῶς τὸν χρόνον τῆς διαμονῆς αὐτοῦ, ὅπωςδῆποτε «ἐγίνωσκε καὶ τὸ προκαλέσαν τὴν λῆξιν τῆς διαμονῆς ταύτης αἴτιον», κατὰ τὴν προσφυᾶ παρατήρησιν τοῦ ἀειμνήστου Δαμαλά<sup>2</sup>, ὁ Λουκᾶς ἐκληροδότησε μέγα τοῖς ἐπιγενομένοις πρόβλημα, τὸ τῆς ἐκβάσεως δηλονότι τῶν ἐν Ρώμῃ δεσμῶν τοῦ 'Αποστόλου, συνιστάμενον εἰς τὸ κατὰ πόσον, κατὰ τὸ τέλος τῆς διετίας, οὗτος ἐθανατώθη ἢ ἀπηλευθερώθη. Μετὰ τῆς δευτέρας δὲ περιπτώσεως συνδέεται, ὡς εἰκός, ἡ τετάρτη αὐτοῦ ὁδοιπορεία καὶ ἡ δευτέρα ἐν Ρώμῃ φυλάκις καὶ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ, περὶ ὧν νύξεις ἔχομεν ἐν τε ταῖς ποιμαντικαῖς ἐπιστολαῖς καὶ τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησιαστικῇ παραδόσει.

Τὸ πρόβλημα τοῦτο κατέστη ὀξύτατον καὶ ἀκανθῶδες ἀφ' ἧς, κατὰ

1. Διάφοροι ὑποθέσεις, περὶ τοῦ τέλους τῶν Πράξεων, διετυπώθησαν κατὰ καιροῦς, αἱ σπουδαιότεραι τῶν ὁποίων τονίζουσιν· α') ὅτι τὸ ἔργον τυγχάνει ἡμιτελές λόγῳ τοῦ αἰφνιδίου θανάτου τοῦ συγγραφέως· β') ὅτι τοῦτο ἐγράφη ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους τῆς διετοῦς φυλάκισεως καὶ πάντως πρὸ τῆς οἰασδῆποτε ταύτης ἐκβάσεως· γ') ὅτι ὁ Λουκᾶς ἐσκόπευε νὰ γράψῃ καὶ τρίτον τόμον, ὃν θὰ ἤρχιζε διὰ τῆς ἐκβάσεως τῶν δεσμῶν τοῦ Παύλου· δ') ὅτι ὁ 'Απόστολος ἐθανατώθη κατὰ τὸ τέλος τῆς διετίας, περὶ τούτου δὲ ἦσαν ἐνήμεροι οἱ ἀναγνώσται τῶν Πράξεων, ὥστε παρεῖλκεν ἡ μνεῖα τοῦ γεγονότος· ε') ὅτι ὁ Παῦλος ἀπηλευθερώθη καὶ περὶ τούτου ἦσαν ἐπίσης ἐνήμεροι οἱ ἀναγνώσται· καὶ στ') ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῶν Πράξεων δὲν ἦτο σύγχρονος τοῦ Παύλου, ἀλλὰ μεταγενέστερός τις συντάκτης, στερούμενος περισσοτέρων τῶν ὧν κατέγραψε πληροφοριῶν. "Ορα σχετικῶς M. G o u e l, *Introduction au Nouveau Testament*, Paris 1922, τ. 3, σ. 326-341. J. d e Z w a n, «Was the Book of Acts a Posthumous Edition?», ἐν *Harvard Theological Review* 17 (1924) 95 ἐξ. K. L a k e - H. J. C a d b u r y, ἐν *Beginnings*, IV, σ. 349 ἐξ. H. J. C a d l u r y, *The Making of Luke-Acts*, London 1958, σ. 321-324. 'Ο L. J o h n s o n, «The Pauline Letters from Caesarea», ἐν *Expository Times* 68 (1956-57) 24 ἐξ., διετύπωσε τὴν ἀποψιν, ὅτι τὸ Πρ. 28,30-31 ἀνήκει φυσιολογικῶς ἐν συνεχείᾳ τοῦ 24,26. Τὰ ἐπιχειρήματα τούτου ἀπέχρυσεν ὁ D. G u t h r i e, *New Testament Introduction. The Pauline Epistles*, London 1968<sup>2</sup>, σ. 98 ὑποσ. 2. 'Αναμφιβόλως, τὸ ὅλον θέμα συνδέεται πρὸς τὸ γενικώτερον πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς συγγραφῆς τῶν Πράξεων. 'Ορθωτέρα, καθ' ἡμᾶς, τυγχάνει ἡ ἀποψις τοῦ N. M. Δ α μ α λ ᾶ, 'Ερμηνεία εἰς τὴν K. Διαθήκην, τ. Α', σ. 344, καθ' ἣν «δὲν ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ἱστορηθῶσι τὰ μέχρι τέλους τοῦ βίου τοῦ ἀποστόλου, διότι ὁ Λουκᾶς ἔγραψε πράξεις καὶ οὐχὶ βίους τῶν ἀποστόλων».

2. Μν. ἔργ. σ. 343. Πρβλ. L. P. P h e r i g o, «Paul's Life after the close of Acts», ἐν *Journal of Biblical Literature* 70 (1951) 277.

τὸν παρελθόντα αἰῶνα, ἐτέθη ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ τε γνησιότης τῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν<sup>3</sup> καὶ ἡ ἀξιοπιστία τῶν πληροφοριῶν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, περὶ τῆς μετὰ τὴν διετὴ φυλάκισιν ἐν Ρώμῃ δράσεως τοῦ Παύλου. Οὕτως, οἱ μὲν δεχόμενοι ἀποφυλάκισιν καὶ τετάρτην ὁδοιπορίαν δέχονται τὴν γνησιότητα τῶν ποιμαντικῶν καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως<sup>4</sup>, οἱ δὲ ἀπορρίπτοντες τὴν ἀποφυλάκισιν ἀπορρίπτουσι καὶ τὴν γνησιότητα τῶν ποιμαντικῶν καὶ τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς παραδόσεως<sup>5</sup>. Δὲν ἔλλειψαν βεβαίως καὶ οἱ ὑποστηρίζαντες λύσεις, ὡς π.χ. τῆς μεταγωγῆς τοῦ Παύλου ἐκ τῶν «libera custodia» εἰς αὐστηρὰν ἀπομόνωσιν ἐν δεσμωτηρίῳ, κατὰ παρερμηνείαν τοῦ Β' Τιμ. 1,16-18<sup>6</sup> ἢ τῆς ἐκ Ρώμης ἀπελάσεως καὶ ἐξορίας<sup>7</sup>. Ἰστέον πρὸς τούτοις, ὅτι οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν θανάτωσιν τοῦ Παύλου, κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, ἰσχυρίζονται ἐπὶ πλέον, ὅτι αἱ μὲν ἐπιστολαὶ τῆς αἰχμαλωσίας (Ἐφεσίους, Κολοσσαεῖς, Φιλιπησίους, Φιλήμονα) δὲν ἐγράφησαν ἐν Ρώμῃ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς διετοῦς φυλακίσεως, ἀλλ' ἐνωρίτερον εἴτε ἐν Καισαρείᾳ εἴτε ἐν Ἐφέσῳ, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς τρίτης ὁδοιπορίας, ἡ δὲ ἀρχαία ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς ἱστορικὴν τινα πραγματικότητα, ἀλλὰ διεμορφώθη συμπερασματικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐν Ρωμ. 15,24· 28 διατυπουμένης προθέσεως τοῦ Παύλου νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν

3. Ὅρα διεξοδικῶς Γ. Α. Γ α λ ί τ η, 'Ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Εἰσαγωγή-Ὑπόμνημα. Θεσσαλονίκη 1978, σ. 31 ἐέ.

4. Κυριώτεροι τῆς θέσεως ταύτης ἐκπρόσωποι εἰσὶν οἱ W. M. R a m s a y, «The Imprisonment and supposed Trial of St. Paul in Rome», ἐν The Expositor, series 8/5 (1913) 264 ἐέ. (ἀνατυπωθὲν καὶ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ The Teaching of Paul in terms of the Present Day, London, 1913, σ. 346 ἐέ.). K. L a k e, «What was the end of St. Paul's Trial?», ἐν The Interpreter 5 (1908-9) 147 ἐέ. H. J. C a d b u r y, «Roman Law and the Trial of Paul», ἐν Beginnings, V, σ. 297-338. A. S c h a t t e r. The Church in the New Testament Period, ἀγγλ. μετ. P. P. Levertoff, London 1961, σ. 232 ἐέ. L. P. P h e r i g o, ἐνθ' ἀνωτέρω. Πάντες δὲ οἱ ἡμέτεροι.

5. Κυριώτεροι τῆς ἐκδοχῆς ταύτης ἐκπρόσωποι εἰσὶν οἱ J. V. B a r t l e t, «Two New Testament Problems: 1, St. Paul's Fate at Rome», ἐν The Expositor 8/5 (1913) 464 ἐέ. H. C o n z e l m a n n, Die Apostelgeschichte, Tübingen 1963, σ. 150. E. H a e n c h e n, Acts, σ. 731 ἐ. H. J. M i c h e l, Die Abschiedsrede des Paulus an die Kirche, Apg. 20,17-38. Notivegeschichte und theologische Bedeutung, Munich 1973, σ. 77. R. J e w e t t, Chronology, σ. 45 ἐ., κ. ἄ.

6. Οὕτω π.χ. ὁ P. N. H a r r i s o n, The Problem of the Pastoral Epistles, Oxford 1921, σ. 127 ἐέ.

7. Οὕτω π.χ. οἱ J. J. G u n t h e r, Chronology, σ. 144 ἐέ. L. P. P h e r i g o, ἐνθ' ἀνωτέρω, σ. 278, παρερμηνεύοντες τὴν περὶ «φυγαδεύσεως» ἔκφρασιν τοῦ Κ λ ἡ μ ε ν τ ο ς Ρ ώ μ η ς, Πρὸς Κορινθ. Α', V, 6 ἐ. ΒΕΠΕΣ 1,15· «Διὰ ζῆλον καὶ ἔριν Παῦλος ὑπομονῆς βραβεῖον ἔδειξεν, ἐπτάκις δεσμὰ φορέσας, φυγαδευθεὶς, λιθασθεὶς, κῆρυξ γενόμενος ἐν τε τῇ ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ δύσει, τὸ γενναῖον τῆς πίστεως αὐτοῦ κλέος ἔλαβεν».

Ἰσπανίαν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐκδοχὴν τῆς ἐν Ρώμῃ συγγραφῆς τῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν<sup>8</sup>.

Δὲν πρόκειται βεβαίως νὰ ἐνδιατρίψωμεν ἐνταῦθα περὶ τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον συγγραφῆς τῶν ἐπιστολῶν τῆς αἰχμαλωσίας<sup>9</sup>, τὴν γνησιότητα τῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν, κ.λπ. Τοῦναντίον, δεχόμενοι τὴν γνησιότητα τῶν ποιμαντικῶν καὶ τὴν ὑπαρξίν τῆς μετ' αὐτῆς συνυφασμένης τετάρτης ὁδοιπορείας, συμφωνοῦντες πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, θὰ ἐξάρωμεν ἐν συνεχείᾳ σημεῖα τινα, δι' ὧν ὑπογραμμίζεται ἡ ἐκ Ρώμης ἀποφυλάκισις τοῦ Παύλου, κατὰ τὸ πέρας τῆς διετοῦς φυλακίσεως.

Οὕτω π.χ. ἡ ἐν Β' Τιμ. 1,16-18 ἀναφορὰ εἰς τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας συνήντησε ὁ Ὀνησίφορος ἐν Ρώμῃ, κατὰ τὴν προσπάθειαν αὐτοῦ πρὸς συνάντησιν τοῦ ἐν ἀλύσει διατελοῦντος Ἀποστόλου δεικνύει, ἅφ' ἐνὸς μὲν ὅτι ἡ Β' πρὸς Τιμόθεον ἐγγράφη ἐν Ρώμῃ, ἅφ' ἑτέρου δὲ ὅτι αἱ συνθῆκαι τῶν δεσμῶν αὐτοῦ ἦσαν τελείως διάφοροι τῶν ἐν Πρ. 28,30-31 «*dibera custodia*», καθ' ἃ ὁ Παῦλος ἀπεδέχετο ἐλευθέρως «*πάντας τοὺς εἰσπορευομένους πρὸς αὐτόν, κηρύσσων τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ διδάσκων τὰ περὶ τοῦ κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ μετὰ πάσης παρρησίας ἀκωλύτως*». Ἡ μνεῖα τῆς Ρώμης εἰς τὸ παρὸν ἐδάφιον ὑποδεικνύει τὴν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ συγγραφὴν τῆς ἐπιστολῆς, ἀλλ' εἰς χρόνον διάφορον τῆς διετοῦς φυλακίσεως, καὶ δὴ κατὰ τὴν διάρκειαν ἐτέρας, αὐστηροτέρας τοιαύτης<sup>10</sup>. Ὁμοίως, διαφόρους συνθήκας δεσμῶν ὑπαινίσσεται καὶ ἡ ἔκφρασις Β' Τιμ. 4,11 «*Λουκᾶς ἐστὶν μόνος μετ' ἐμοῦ*»<sup>11</sup>, καὶ γενικῶς ἡ ὅλη ἀτμόσφαιρα τῆς ἐπιστολῆς.

8. Ὁρα π.χ. J. A. T. Robinson, *Redating*, σ. 57-84, 141. R. Jewett, *Chronology*, σ. 45. D. Guthrie, *The Pauline Epistles*, σ. 92 ἐξ., 198 ἐξ.

9. Καθ' ἡμᾶς, ὁ χρόνος καὶ ὁ τόπος συγγραφῆς αὐτῶν δὲν ἔχουσιν ἀποφασιστικὴν σπουδαιότητα ὑπὲρ τῆς ἀποδοχῆς τῆς ἐν τέλει τῆς διετοῦς ἐν Ρώμῃ φυλακίσεως ἀπελευθερώσεως τοῦ Παύλου. Δεχόμενοι τὴν Ρώμην ὡς τόπον συγγραφῆς αὐτῶν φρονοῦμεν, ὅτι αἱ ἐν αὐταῖς ἐκφραζόμεναι ἐλπίδες τοῦ Παύλου, περὶ προσεχοῦς ἐπισκέψεως αὐτοῦ παρὰ τοῖς παραλήπταις, ἡδύναντο νὰ εἶχον διατυπωθῇ καὶ ἐκ Καισαρείας.

10. Πρβδ. P. N. Harrison, *The Problem*, σ. 127. Ἡ προσπάθεια τοῦ ὑποστηρίζοντος τὴν ἐξ Ἐφέσου συγγραφὴν τῶν ἐπιστολῶν τῆς αἰχμαλωσίας G. S. Duncan, *St. Paul's Ephesian Ministry*, London 1929, σ. 188 ἐ. 193 ἐ., καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ τοῦ F. J. Badcock, *The Pauline Epistles and the Epistle to the Hebrews in their Historical Setting*, London 1937, σ. 115 ἐξ., νὰ τοποθετήσωσι τὴν Β' πρὸς Τιμόθεον ἐν Καισαρείᾳ, διὰ τῆς μετατροπῆς τῆς ἐκφράσεως «ἐν Ρώμῃ» τοῦ Β' Τιμ. 1,17 εἰς «ἐν Πριήνῃ» ἢ «ἐν Λαοδικείᾳ», ὁ πρῶτος καὶ «ἐν Ἀντιοχείᾳ» ὁ δεῦτερος, στερεῖται σοβαρότητος.

11. Ἡ παροῦσα ἔκφρασις ὥθησε καὶ τὸν C. F. D. Moule, «*The Problem of the Pastoral Epistles: A Reappraisal*», ἐν *Bulletin of the John Pyland's Library* 47 (1964-65) 430 ἐξ., νὰ ταχθῇ ὑπὲρ τῆς τετάρτης ὁδοιπορείας τοῦ Παύλου καὶ δευτέρας ἐν Ρώμῃ φυλακίσεως. Πρβλ. καὶ A. Strobel, «*Schreiben des Lukas? Zum sprachlichen Problem der Pastoralbriefe*», ἐν *New Testament Studies* 15 (1968-69) 191 ἐξ.

Ὡς πρὸς τὴν ὑποστηριζομένην ἀναξιοπιστίαν τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ τὴν κατ' ἐπίδρασιν τοῦ Ρωμ. 15,14·28 διαμύρφωσιν ταύτης παρατηρητέον, ὅτι μετὰ βας τοῦ Παύλου εἰς Ἰσπανίαν, ἀναφέρεται ρητῶς μόνον ὑπὸ τοῦ Μουρατορίου Κανόνος (τέλη τοῦ β' μ.Χ. αἰ.), καὶ δὴ κατὰ τρόπον θεωροῦντα ταύτην δεδομένην<sup>11α</sup>. Ἐνταῦθα ὁ λόγος εἶναι περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Λουκᾶ πρὸς τὸν Θεόφιλον διηγουμένων ἐν Πράξεσι γεγονότων, ὧν ὁ συγγραφεὺς ὑπῆρξε, κατὰ τὸν συντάκτην τοῦ Κανόνος, αὐτόπτης μάρτυς, μεθ' ὃ συνεχίζει λέγων· «et semote passione petri evidententer declarat sed perfectione pauli ab urbes ad spania proficescentis» (κεῖμενον ὡς ἔχει)<sup>12</sup>. Ἡ ἀναφορὰ εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ Πέτρου («passione Petri»), ὥθησε τὸν T. Zahn<sup>13</sup> νὰ τονίσῃ τὸν δανεισμὸν τοῦ συντάκτου ἐκ τῶν ἀποκρύφων «Πράξεων Πέτρου», καὶ δὴ ἐκ τοῦ λατινιστὶ σωζομένου ἀποσπάσματος «Actus Vercellenses»<sup>14</sup>, ὅπερ ἄρχεται διὰ τῆς ἐκ Ρώμης ἀναχωρήσεως τοῦ Παύλου δι' Ἰσπανίαν καὶ περατοῦται διὰ τῆς περιγραφῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Πέτρου ἐν Ρώμῃ. Τὴν ἀποψιν ταύτην ἐδέχθησαν πάντες, σχεδόν, οἱ ἐρευνηταί. Οὐχ ἤττον, ὁ δανεισμὸς οὗτος δὲν φαίνεται πιθανός, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τῆς ταυτοχρόνου πρὸς τὸν Μουρατόριον Κανόνα συγγραφῆς τῶν «Πράξεων Πέτρου» (τέλη β' αἰ.), ἀφ' ἑτέρου δὲ λόγῳ ἀμφιβόλου συγγραφῆς αὐτῶν ἐν Ρώμῃ. Τὸ ὀρθότερον εἶναι ὅτι ἀμφοτέρω τὰ κείμενα ἠντλησαν ἐκ κοινῆς πηγῆς, ἡ ἀρχαιότης καὶ ἡ εὐρεῖα κυκλοφορία τῆς ὁποίας ἀπηχοῦσι τὸ ἱστορικὸν γεγονός. Οὕτω λοιπόν, ἡ περὶ τῆς εἰς Ἰσπανίαν μεταβάσεως τοῦ Παύλου πληροφορία τοῦ Μουρατορίου Κανόνος δέον, ὅπως θεωρηθῇ ἔγκυρος καὶ ἀξιόπιστος.

Παραπλησίᾳ τυγχάνει καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, ὅτι ὁ Παῦλος ἦλθεν «ἐπὶ τὸ τέρμα τῆς δύσεως»<sup>15</sup>, χωρὶς βεβαίως νὰ διευκρινίζηται

11α. Ὁμοίως τὸ εἰς Ἰσπανίαν κήρυγμα τοῦ Παύλου ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ ἀμφιβαλλόμενον ἔργον τοῦ Ἰππολύτου, Περὶ τῶν ἸΒ' Ἀποστόλων. BEΠΕΣ 6, 296· «Παῦλος δὲ μετ' ἐνιαυτὸν ἕνα τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναλήψεως εἰσῆλθεν εἰς τὴν ἀποστολήν, καὶ ἀρξάμενος ἀπὸ Ἱερουσαλὴμ, προῆλθεν ἕως τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ Ἰταλίας καὶ Σπανίας κηρύσσων τὸ Εὐαγγέλιον ἕτη λε'. Ἐπὶ δὲ Νέρωνος, ἐν Ρώμῃ τὴν κεφαλὴν ἀποτμηθεὶς, θάπτεται ἐκεῖ».

12. "Ορα B. F. Westcott, A General Survey of the History of the Canon of the New Testament, London 1896', σ. 534.

13. Ἰδὲ Introduction to the New Testament, ἀγγλ. μετ. Edinburgh 1909, τ. II, σ. 62 ἐ., 73 ἐε.

14. "Ορα κείμενον ἐν L. V o u a u x, Les Actes de Pierre. Introduction, Textes, Traduction et Commentaire, Paris 1922. Πρβλ. καὶ ἐν E. H e n n e c k e - W. S c h n e e m e l c h e r, New Testament Apocrypha, ἀγγλ. μετ., Philadelphia 1965, τ. II, σ. 259 ἐε.

15. Ἰδ. Πρὸς Κορινθίους Α', V, 5-7. BEΠΕΣ 1,15. Ἐπίσης, ἡ Ἰσπανία καλεῖται κατὰ τὸν Σ τ ρ ᾱ β ὠ ν α Γεωγρ. Β, 1,1 καὶ Γ, 5,5· «τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης πρὸς δύσιν». Κατὰ Φ ι λ ὅ σ τ ρ α τ ο ν, Βίος Ἀπολλωνίου, IV, 47· «τὰ ἐσπέρια τῆς γῆς» καὶ V, 4· «τὸ τῆς Εὐρώπης τέρμα». Κατὰ δὲ Ὁ ρ ᾱ τ ι ο ν, Odes I, 36,4· «Hesperia ultima».

ποῖον ἦτο τὸ τέρμα τοῦτο. Ὑποθέτοντες ὅτι δι' αὐτοῦ νοεῖται ὄντως ἡ Ἰσπανία<sup>16</sup>, ἐπισημαίνομεν τὴν βαρύτητα τῆς μαρτυρίας, λόγω τῆς ἐγγύτητος ταύτης πρὸς τὸ ἱστορικὸν γεγονός. Γράφων δηλαδὴ περὶ τὸ τέλος τοῦ α' αἰ. ὁ Κλήμης θὰ εἶχεν ἀσφαλῶς εἰς τὴν διάθεσιν αὐτοῦ καὶ προφορικᾶς περὶ τοῦ γεγονότος μαρτυρίας<sup>17</sup> (ἴσως δὲ νὰ ἐγνώριζε καὶ ὁ ἴδιος, ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας, τὴν εἰς Ἰσπανίαν μετάβασιν τοῦ Παύλου). Εἶναι ἥκιστα πιθανὸν νὰ παρεσύρθη οὗτος ἐκ τοῦ Ρωμ. 15,24-28 καὶ νὰ παρέστησε τὴν αὐτόθι ἐπιθυμίαν τοῦ Παύλου ὡς ἱστορικὸν γεγονός. Τούναντίον, γεννηθεὶς καὶ ἀνδρωθεὶς ἐν Ρώμῃ καὶ διαδραματίσας σπουδαῖον πρόσωπον ἐν τῇ ζωῇ τῆς αὐτόθι Ἐκκλησίας, ἥς καὶ κατέστη ἐπίσκοπος, ἀσφαλῶς θὰ ἐγνώριζε τὰ περὶ τοῦ ταξειδίου τούτου τοῦ Παύλου ἐγκύρως καὶ ἐπακριβῶς<sup>18</sup>.

Αἱ αὐταὶ ἐπιφυλάξεις διευπλώθησαν<sup>19</sup> καὶ περὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ Εὐσεβίου, καθ' ἣν «καὶ Λουκάς, ὁ καὶ τὰς πράξεις τῶν ἀποστόλων γραφῇ παραδούς, ἐν τούτοις κατέλυσε τὴν ἱστορίαν, διετίαν ὅλην ἐπὶ τῆς Ρώμης τὸν Παῦλον ἀνετον διατρίψαι καὶ τὸν τοῦ θεοῦ λόγον ἀκωλύτως κηρύττειν ἐπισημνήμενος. τότε μὲν οὖν ἀπολογησάμενον, αὐθις ἐπὶ τὴν τοῦ κηρύγματος διακονίαν λόγος ἔχει στείλασθαι τὸν ἀπόστολον, δεύτερον δ' ἐπιβάντα τῇ αὐτῇ πόλει τῷ κατ' αὐτὸν τελειωθῆναι μαρτυρίῳ»<sup>20</sup>. Ἐνταῦθα ὁ Εὐσέβιος σαφῶς ὁμιλεῖ περὶ ἀποφυλακίσεως τοῦ Παύλου, μετὰ τὴν κατὰ τὸ τέλος τῆς διετίας ἀπολογίαν (δίκην) αὐτοῦ ἐνώπιον

16. Οὕτω π.χ. οἱ J. B. Lightfoot, *The Apostolic Fathers*, 1/2, London 1890, σ. 30 ἔ. T. Zahn, *μν. ἔργ.* σ. 72. L. P. Pherigo, ἐνθ' ἀνωτέρω, σ. 279-282. E. Dinkler, «Die Petrus-Rom-Fragen», ἐν *Theologische Rundschau* 25 (1959) 189-230 κ.λ. Τούναντίον, τὸ «τέρμα τῆς δύσεως» ταυτίζουσι μετὰ τῆς Ρώμης οἱ N. M. Δ α μ α λ ᾱ ς, *μν. ἔργ.* σ. 346, καὶ P. N. Harrison, *μν. ἔργ.* σ. 107.

17. Περὶ τῆς ἀξιοπιστίας καὶ ἐγκυρότητος τοῦ Κλήμεντος, βλ. O. Cullmann, *Peter-Disciple-Apostle-Martyr*, ἀγγλ. μετ. Philadelphia 1953, σ. 89 ἔε.

18. Τὸ μεταξὺ τοῦ γεγονότος τούτου καὶ τῆς καταγραφῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος διάστημα, δὲν ὑπερέβαινε τὴν 30 /ετίαν. Τὴν μετάβασιν τοῦ Παύλου εἰς Ἰσπανίαν δέχεται καὶ ὁ J. J. Guther, σ. 147, ὑποστηρίζων ὅτι ἡ διετής φυλάκισις τοῦ Ἀποστόλου ἐν Ρώμῃ ἑτεροματίσθη διὰ τῆς προσκαίρου ἐξορίας αὐτοῦ εἰς τόπον τῆς ἐκλογῆς του, συμφῶνως πρὸς τὴν σχετικὴν διήγησιν ἐν Πράξεσι Πέτρου, 1 καὶ τὴν μετοχὴν «φυγαδευθεὶς» τοῦ Κλήμεντος Ρώμης, ἐνθ' ἀνωτέρω. Παρομοίαν περιπτώσιν ἀναφέρει ὁ Φιλίστρατος τὴν τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, ὅστις ἐπίσης κατὰ τὸ 66 μ.Χ. ἐξωρίσθη ἐκ Ρώμης, στραφεὶς πρὸς δυσμὰς (βλ. Φιλοστράτου, *Βίος Ἀπολ.* IV, 47. Πρβλ. G. Edmundson, *The Church in Rome in the First Century*, London 1913, σ. 160 ἔ.).

19. Πρβλ. G. Ogg, *Chronology*, σ. 192-198. F. Pfister, «Die zweimalige römische Gefangenschaft und die spanische Reise des Apostels Paulus und der Schluss der Apostelgeschichte», ἐν *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*, 14 (1913) 216-221. J. A. T. Robinson, σ. 141. R. Jewett, σ. 45, κ.λ., ὡς καὶ ὁ ἡμέτερος N. M. Δ α μ α λ ᾱ ς, *μν. ἔργ.* σ. 345.

20. Βλ. Ἑκκλ. Ἱστ. Β, 22,1-2. BEΠΕΣ 19, 243.

τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν, καὶ νέας («αὐθις») ἀποστολῆς αὐτοῦ εἰς τὸ κήρυγμα, καθὼς καὶ περὶ δευτέρας φυλακίσεως ἐν Ρώμῃ καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν μαρτυρίου αὐτοῦ. Ἰστέον, ὅτι οὐδεμία μνεία τῆς Ἰσπανίας γίνεται ἐνταῦθα, ὥστε νὰ δύνανται τις νὰ ὑποψιασθῇ ἐπίδρασιν τοῦ Ρωμ. 15,24·28. Ἐπὶ δὲ τούτοις, τὰς ὡς ἄνω πληροφορίας ὁ Εὐσέβιος ἀποδίδει εἰς προϋπάρχουσαν παράδοσιν: «λόγος ἔχει». Ἀλλὰ καὶ τῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν δὲν παρατηρεῖται ἐπίδρασις, διότι αἱ ἀκολουθοῦσαι παραπομπαί, ληφθεῖσαι ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς Β' πρὸς Τιμόθεον (4,6·16-18), χρησιμοποιοῦνται πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἐκ Ρώμης, κατὰ τὴν δευτέραν φυλάκισιν, συγγραφῆς τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς<sup>21</sup>. Κατακλείων τὸν λόγον ἐπὶ τοῦ θέματος, ὁ Εὐσέβιος τονίζει πρὸς τοὺς ἀναγνώστας ὅτι· «ταῦτα δ' ὑμῖν εἴρηται παρισταμένοις ὅτι μὴ καθ' ἣν ὁ Λουκᾶς ἀνέγραψεν ἐπὶ τῆς Ρώμης ἐπιδημίαν τοῦ Παύλου τὸ μαρτύριον αὐτοῦ συνεπεράνευ», διότι, συμφώνως πάντοτε πρὸς τὴν παράδοσιν, ἐξ ἧς ἀντλεῖ, «κατὰ μὲν ἀρχὰς ἡπιώτερον τοῦ Νέρωνος διακειμένου, ῥᾶον τὴν ὑπὲρ τοῦ δόγματος τοῦ Παύλου καταδεχθῆναι ἀπολογία, προσελθόντος δ' εἰς ἀθεμίτους τόλμας, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰ κατὰ τῶν ἀποστόλων ἐγχειρηθῆναι».

Τὴν αὐτὴν παράδοσιν πρέπει νὰ ἐκφράζῃ καὶ ὁ Ἱερώνυμος, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ ἀποφυλακίσεως τοῦ Παύλου, κατὰ τὸ τέλος τῆς διετίας, καὶ ἐν συνεχείᾳ δράσεως αὐτοῦ «ἐν τοῖς ἐσπερίοις μέρεσιν»<sup>22</sup>. Ἐὰν ὁ ἱερὸς πατήρ ἡδράζετο ἐπὶ τοῦ Ρωμ. 15,24·28, ἀναμφιβόλως θ' ἀνέφερε τὴν λέξιν «Σπανία» ἢ καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολήν, ὡς πράττει ἐν συνεχείᾳ, ἐνθα, ὁμιλῶν περὶ τῶν δευτέρων τοῦ Ἀποστόλου δεσμῶν ἐπὶ Νέρωνος, ἀναφέρεται εἰς τὴν Β' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολήν<sup>23</sup>.

Τὸ κατὰ τῆς εἰς Ἰσπανίαν ἐπισκέψεως προσαγόμενον ἐπίσης ἐπιχείρημα, ὅτι δηλ. ἡ ἀπὸ τοῦ β' μ.Χ. αἰῶνος ἀρχομένη ἐκκλησιαστικὴ τῆς Ἰσπανίας ἱστορία δὲν περιέχει «θετικὰς ἀποδείξεις» περὶ τῆς τοιαύτης ἐπισκέψεως<sup>24</sup>,

21. Ἐνδιαφέρουσα τυγχάνει καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ παρατήρησις τοῦ Εὐσεβίου, καθ' ἣν ὁ Λουκᾶς κατέκλεισε τὰς Πράξεις διὰ τῆς μνείας τῆς διετοῦς ἐν Ρώμῃ φυλακίσεως τοῦ Παύλου, διότι μέχρι τότε ἦτο αὐτόπτης μάρτυς τῶν γεγονότων ἐκείνων. Ἀπομακρυνθεὶς δ' αὐτοῦ, ἐπανῆλθε πλησίον τοῦ ἀποστόλου κατὰ τὴν δευτέραν φυλάκισιν, ὅτε ἔγραφε τὴν Β' πρὸς Τιμόθεον (Β. 22,6).

22. «Ora De viris illustribus, V, P.L. 23, 648: «Δεῖ δὲ εἰδέναι ὅτι ἐν τῇ πρώτῃ ἀπολογία μῆπω τῆς τοῦ Νέρωνος βασιλείας στερεωθεῖσης μῆτε εἰς τοσαύτας αὐτοῦ πράξεις, ὅσας αἱ ἱστορίαι φέρουσιν, ἐξεληληκότος, Παῦλος παρὰ Νέρωνος ἀπελύθη ἐπὶ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐν τοῖς ἐσπερίοις μέρεσιν κηρύξαυ».

23. Αὐτόθι· «καθὼς γράφει ἐν τῇ δευτέρᾳ πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολῇ, ἐν τῷ καιρῷ ἐν ᾧ καὶ ἔπαθεν, ὅταν ἐν τοῖς δεσμοῖς ὦν, ἐπιστέλλῃ λέγων, Ἐν τῇ πρώτῃ μου ἀπολογίᾳ οὐδεὶς μοι συμπαραγέγετο, καὶ ἐρρύσθη ἐκ στόματος λέοντος, σαφῶς διὰ τὴν ὁμότητα, Νέρωνα λέγων».

24. Πρβλ. π.χ. P. P. G a m s, Die Kirchengeschichte von Spanien, Regens-

δὲν εὐσταθεῖ, διότι πληροφοριῶν στερούμεθα καὶ περὶ ἄλλων περιπτώσεων δράσεως τοῦ Παύλου ἢ τῶν συνεργατῶν αὐτοῦ, ὡς π.χ. περὶ τῆς δράσεως αὐτοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Δαλματίας<sup>25</sup>.

Σημαντικωτάτη ἔνδειξις τῆς εἰς Ἰσπανίαν μεταβάσεως τοῦ Παύλου καὶ τῆς ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ τῆς δύσεως ἰδρύσεως χριστιανικῶν κοινοτήτων τυγχάνει, καθ' ἡμᾶς, ἡ ἐν Β' Τιμ. 4,10 μνημονευομένη ἀποστολὴ τοῦ Κρήσκεντος εἰς Ν. Γαλλίαν<sup>26</sup> ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου, ὀλίγον πρὸ τοῦ μαρτυρικοῦ αὐτοῦ τέλους, ἥτις καὶ ἐκφράζει τοὺς στενοὺς αὐτοῦ δεσμούς μετὰ τῶν αὐτόθι ἐκκλησιῶν. Κατὰ παγίαν τακτικὴν, ὡς αὕτη διαπιστοῦται ἐκ τῶν Πράξεων καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, ὁ Παῦλος αὐδέποτε ἀπέστειλεν οἰονδήποτε τῶν συνεργατῶν αὐτοῦ εἰς περιοχάς, ἐνθα δὲν εἶχεν ὁ ἴδιος ἰδρύσει προηγουμένως ἐκκλησίας. Ἀλλαις λέξεσιν, ὁ Ἀπόστολος ἐχρησιμοποιοῖ τοὺς συνεργάτας

burg 1862-1879 (ἀνατύπωσις ἐν Graz 1956). J. N. Hillgarth, «Spain, I. Early», ἐν *New Catholic Encyclopedia* 13, στ. 494-496. W. P. Bowers, «Jewish Communities in Spain in the Time of Paul the Apostle», ἐν *Journal of Theol. Studies* 26 (1975) 375-402. R. Jewett, σ. 45.

25. Περὶ τῆς εἰς Ἰσπανίαν δράσεως τοῦ Παύλου, βλ. καὶ τὰς μελέτας τοῦ Π α ὕ λ ο υ ν τ ε Μ π ἄ λ λ ε σ τ ε ρ - Κ υ ο ν β α λ ι ἔ ρ, Ἱστορία τῆς Ἰσπανικῆς Ὁρθοδοξίας, Α'. Ἀθήναι 1961. Τοῦ αὐτοῦ, «Τὸ ταξίδιον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς τὴν Ἰσπανίαν», ἐν *ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΔΑ'* (1954) 12 ἐξ. Ὑπὲρ τῆς μεταβάσεως εἰς Ἰσπανίαν τάσσονται καὶ οἱ E. Dubouy, «Klemens von Rom über die Reise Pauli nach Spanien», ἐν *Biblische Studien* 19/3 (1914) 1-111. R. Thouvenot, *Essai sur la province romaine de Bétique*, Paris 1940, σ. 346-361. C. Spicq, *Saint Paul, Les épitres pastorales*, Paris 1948, σ. LXXVII ἐ. J. Rougé, «Le voyage de saint Paul en Occident», ἐν *Cahiers d'histoire* 12 (1967) 237-247, A. von Harnack, *Mission*, σ. 76, κ.ξ.

26. Τὴν γραφὴν «Γαλλίαν» ἔχουσιν οἱ S.C., 81, 104, 326, 436, Βουλγάτα, (ἐκδ. Wordsworth-White), Σαχιδική, χειρόγραφά τινα τῆς Βοχαϊρικῆς, Αἰθιοπικῆ (ἐκδ. Ρώμης 1548-49), Εὐσέβιος καὶ Ἐπιφάνιος, ἐνῶ ἡ συντριπτικὴ πλειονότης τῶν μαρτυριῶν ἔχει τὴν γραφὴν «Γαλατίαν». Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην νοεῖται ἡ Γαλλία. Πρβλ. καὶ *Monumentum Ancyranum* 6,20· «Ἐξ Ἰσπανίας καὶ Γαλατίας» 16,1 ἐ. «ἐξ Ἰσπανίας καὶ Γαλατίας καὶ παρὰ Δαλματῶν», ὡς καὶ 13, 20. 14,4 ἐ, ἐν H. Lietzmann, *Kleine Texte für Vorlesungen und Übungen*, Berlin 1902, σ. 29 ἐ. «Ὅρα καὶ Ἰω σή π ο υ, Ἰουδ. Πόλ. II, 371. Πρβλ. καὶ M. Dibelius - H. Conzelmann, *The Pastoral Epistles*, ἀγγλ. μετ., Philadelphia 1972, σ. 122 ἐ. Τὴν εἰς Γαλλίαν ἀποστολὴν καὶ δρᾶσιν τοῦ Κρήσκεντος μαρτυροῦσι καὶ οἱ Ἰ π ὅ λ υ τ ο ς, Περὶ τῶν Ὁ' Ἀποστόλων (ἀμφιβαλ.) BEΠΕΣ 6, 297· «Κρήσκης ἐπίσκοπος Καρχηδόνος ἐν Γαλλίαις». Εὐ σ έ β ι ο ς, Ἐκκλ. Ἰστ. Γ', 4,8 BEΠΕΣ 19, 252· «Κρήσκης μὲν ἐπὶ τὰς Γαλλίας στείλόμενος ὑπ' αὐτοῦ (τοῦ Παύλου) μαρτυρεῖται». Ἰ ε ρ ὠ ν υ μ ο ς, *De vitis Apostolorum*. Migne. PL. 23, 764· «Κρήσκης ἐν Γαλλίαις ἐκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ἐκεῖ ἐτάφη». Ἐ π ι φ ἄ ν ι ο ς, Πανάριον 51,11. Migne P.G. 41, 909· «Κρήσκης, φησὶν, ἐν Γαλλίᾳ. Οὐ γὰρ ἐν τῇ Γαλατίᾳ, ὡς τινες πλανηθέντες νομίζουσιν, ἀλλ' ἐν Γαλλίᾳ». Πρβλ. καὶ Διαταγαὶ Ἀποστόλων Z, XLVI, 13. BEΠΕΣ 2, 137· «Κρήσκης δὲ (ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος) τῶν κατὰ Γαλατίαν ἐκκλησιῶν»..

αὐτοῦ ὡς συνδέσμους αὐτοῦ μετὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ἰδρυθεῖσων ἐκκλησιῶν, τόσον πρὸς διαβίβασιν ὁδηγιῶν ἐπὶ ἀπασχολούντων τὰς ἐκκλησίας ταύτας θεμάτων, ὅσον καὶ πρὸς διευθέτησιν κρίσεων ἐν αὐτοῖς. Οὕτω λοιπὸν καὶ ἡ εἰς Γαλλίαν ἀποστολὴ τοῦ Κρήσκεντος δηλοῖ τὴν ὑπαρξίν αὐτόθι ἐκκλησιῶν, ἰδρυθεῖσων ὑπὸ τοῦ Παύλου κατὰ τὴν ἐξ αὐτῆς διέλευσιν, καθ' ὅδον πρὸς Ἰσπανίαν<sup>27</sup>.

Ἀναμφιβόλως, πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα συνηγοροῦσιν ἰσχυρῶς ὑπὲρ τῆς ἀποφυλακίσεως τοῦ Παύλου τῷ 62 μ.Χ. καὶ συνεχίσεως τοῦ ἀποστολικοῦ αὐτοῦ ἔργου. Ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προστεθῶσι καὶ αἱ πληροφορίαι τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, περὶ τοῦ κατὰ τὸν ἐπὶ Νέρωνος διωγμὸν μαρτυρίου τοῦ Ἀποστόλου, περὶ ὧν μαρτυριῶν ὁ λόγος κατωτέρω, ἡ τοιαύτη ἔκβασις τῶν «ἐν ἰδίῳ μισθώματι» δεσμῶν αὐτοῦ ἐν Ρώμῃ τυγχάνει ἀναντίρρητος. Οἰαδήποτε δὲ προσπάθεια ὑποτιμῆσεως τῶν πληροφοριῶν τούτων, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι δι' αὐτῶν ἐπιχειρεῖται ἡ ἡρωοποίησης τοῦ Παύλου (καὶ τοῦ Πέτρου), δὲν δύναται νὰ μειώσῃ τὴν ἀξίαν τοῦ ἐν αὐταῖς ἱστορικοῦ στοιχείου, ὅπερ καὶ κυρίως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐν προκειμένῳ.

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη ἔκβασις τῶν ἐν Ρώμῃ «libera custodia» τοῦ Ἀποστόλου συνδέεται μετὰ τῆς τετάρτης ἀποστολικῆς αὐτοῦ ὁδοιπορείας καὶ συνεπῶς μετὰ τῆς γνησιότητος τῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν, ὡς προελέχθη, καὶ τῶν ἐν αὐταῖς πληροφοριῶν περὶ τῶν περιοδειῶν αὐτοῦ ἐν ταῖς περιοχαῖς τῆς Α. Μεσογείου, τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ποία ὁμῶς ὑπῆρξεν ἡ ἀκριβὴς ἀλληλουχία τῶν μετὰ τῆς τετάρτης ταύτης ὁδοιπορείας συνδεομένων γεγονότων τοῦ βίου τοῦ Παύλου δὲν δυνάμεθα, ἀτυχῶς, νὰ εἰπώμεν μετ' ἀπολύτου βεβαιότητος, λόγῳ τῆς πενιχρότητος καὶ τοῦ ἐμμέσου χαρακτῆρος τῶν σχετικῶν στοιχείων. Κατὰ συνέπειαν δέ, δὲν δυνάμεθα νὰ προβῶμεν καὶ εἰς ἀκριβῆ χρονολόγησιν τῶν γεγονότων τούτων. Δι' ὃ καὶ ἐν τοῖς καθ' ἑξῆς θὰ προβῶμεν μετὰ πάσης ἐπιφυλάξεως εἰς τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀνάπλασιν τῆς τελικῆς ταύτης φάσεως τοῦ βίου τοῦ Ἀποστόλου, μέχρι τῆς δευτέρας αὐτοῦ

27. Ἡ ἀποφῆς τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Β. Χ. Ἰωαννίδου, Εἰσαγωγή, σ. 271, καθ' ἣν ὁ Παῦλος ἀφῆκε τὸν Κρήσκεντα εἰς Ν. Γαλλίαν, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς αὐτόθι ἐπισκέψεως αὐτοῦ, δὲν φαίνεται ὀρθή, ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι τὸ ρῆμα «εἰσπορεύθη» ἐν Β' Τιμ. 4,10 ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Τίτου καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἐγκαταλείψαντος τὸν Παῦλον καὶ εἰς Θεσσαλονικὴν πορευθέντος Δημᾶ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι, ἐὰν ὁ Παῦλος εἶχεν ἀφῆσει τὸν Κρήσκεντα ἐν Γαλλίᾳ, κατὰ τὴν ἐκ ταύτης διέλευσίν του, ὁ Τιμόθεος, μεθ' οὗ ὁ Ἀπόστολος συνειργάσθη ἐν συνεχείᾳ, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Α. Μεσογείου, θὰ ἦτο γνώστης τοῦ πράγματος καὶ οὕτω θὰ παρεῖλκεν ἡ ἐνημέρωσίς του ὑπὸ τοῦ Παύλου. Ὅτι δὲ ὁ Τιμόθεος ἠγνόει τὸ γεγονός, ἔπεται ὅτι ἀποστασία τοῦ Δημᾶ, ὅσον καὶ αἱ ἀποστολαί, τοῦ μὲν Κρήσκεντος εἰς Γαλλίαν, τοῦ δὲ Τίτου εἰς Δαλματίαν, ἔλαβον χώραν μετὰ τὸν ἐν τῇ Α. Μεσογείᾳ (καὶ δὴ ἐν Ἑφέσῳ) χωρισμὸν τῶν δύο ἀποστόλων (Παύλου καὶ Τιμοθέου), καὶ δὴ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Παύλου, ὄντος διὰ δευτέραν φοράν δεσμίου ἐν Ρώμῃ ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ.

συλλήψεως καὶ μεταφορᾶς δεσμίου εἰς τὴν Ρώμην, τοῦ χρόνου τοῦ μαρτυρικοῦ αὐτοῦ θανάτου μέλλοντος ν' ἀποτελέσῃ ἀντικείμενον τοῦ ἐπομένου κεφαλαίου.

Ἀποφυλακισθεὶς λοιπὸν κατ' ἔαρ τοῦ 62, ὁ Παῦλος μετέβη κατ' ἀρχάς, συμφώνως πρὸς τὴν προμνημονευθεῖσαν μαρτυρίαν τοῦ Μουρατορίου Κανόνος («ab urbe ad Spaniam proficesscentis»), εἰς Ἰσπανίαν, μέσῳ Ν. Γαλλίας. Ἀναμφιβόλως, ὁ χρόνος οὗτος ἦτο ὁ καταλληλότερος διὰ τὴν ἐπίσκεψιν ταύτην, λόγῳ τῆς γειτνιάσεως αὐτῆς μετὰ τῆς Ρώμης. Πόσον χρόνον παρέμεινεν εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην τῆς Ἰβηρικῆς χερσονήσου δὲν γνωρίζομεν. Ὅπως δὲ ποτε ὅμως δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐπέστρεψεν εἰς Ρώμην πρὸ τοῦ τέλους τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὁπόθεν ἀνεχώρησε καὶ πάλιν διὰ τὰς προσφιλεῖς αὐτῷ περιοχὰς τῆς Ἀνατολῆς, εὐθὺς μετὰ τὴν ἑναρξιν τῶν πλόων εἰς τὴν Μεσόγειον, τὴν ἀνοιξιν τοῦ 63 μ.Χ. Συμφώνως πρὸς τὰς ποιμαντικὰς ἐπιστολάς, κατὰ τὴν τετάρτην ταύτην ὁδοιοποιεῖαν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, οὗτος ἐπεσκέφθη τὴν Ἐφεσον, τὴν Μακεδονίαν (Α' Τιμ. 1,3), τὴν Κρήτην (Τίτ. 1,5), τὴν Νικόπολιν (Τίτ. 3,12), τὴν Τρωάδα (Β' Τιμ. 4,12), τὴν Μίλητον καὶ τὴν Κόρινθον (Β' Τιμ. 4,20). Πιθανὸν νὰ ἐπεσκέφθη οὗτος καὶ τὰς ἐκκλησίας τῆς κοιλάδος τοῦ Λύκου ποταμοῦ (Κολοσσῶν, Ἱεραπόλεως, Λαοδικείας), ἐκκληρῶν οὕτω παλαιὰς ὑποσχέσεις του πρὸς τὸν Φιλήμονα (Φιλμ. 22) καὶ τοὺς Κολοσσαεῖς, ἐπιθυμῶν νὰ γνωρίσῃ καὶ προσωπικῶς ὅσους πιστοὺς δὲν εἶχε συναντήσῃ μέχρι τότε (Καλ. 2,1). Ὁ καθορισμὸς τῆς ἀλληλουχίας τῶν ἐπισκέψεων τούτων εἶναι δύσκολος· πρὸς ἐξακριβώσιν δ' αὐτῆς δέον, ὅπως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τ' ἀκόλουθα:

α'. Ἐφ' ὅσον αἱ ἐπισκέψεις εἰς Ἐφεσον, Μακεδονίαν, Νικόπολιν καὶ Κρήτην ἀναφέρονται ἐν ταῖς πρὸς Τίτον καὶ Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολαῖς, αἵτινες προηγῆθῃσαν τῆς ἐσχάτης πασῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου Β' πρὸς Τιμόθεον, ἔπεται ὅτι αὗται προηγῆθῃσαν τῶν ἐν Τρωάδι (Β' Τιμ. 4,12), Μιλήτῳ καὶ Κορίνθῳ (Β' Τιμ. 4,20) ἐπισκέψεων, περὶ ὧν καὶ τῶν μετ' αὐτῶν συνδεδεμένων γεγονότων οὗτος πληροφορεῖ τὸν Τιμόθεον ἐκ Ρώμης, ὡς δέσμιος.

β'. Πράγματι, κατὰ τὴν διέλευσίν του ἐκ Τρωάδος, Μιλήτου καὶ Κορίνθου συνέβησαν γεγονότα ἄγνωστα εἰς τὸν Τιμόθεον. Οὕτω, ξενιζόμενος ἐν τῇ οἰκίᾳ Κάρπου τινὸς ἐν Τρωάδι ἐλησμόνησε τὸν φαλόνην καὶ τὰ βιβλία αὐτοῦ, ἅτινα καὶ παρακαλεῖ τὸν Τιμόθεον νὰ φέρῃ εἰς αὐτὸν ἐν Ρώμῃ (Β' Τιμ. 4,13). Τὸ γεγονός τοῦτο δεικνύει ἀπροσδόκητον καὶ αἰφνιδίαν ἀναχώρησιν τοῦ Ἀποστόλου ἐκ Τρωάδος, δι' ἣν καὶ θὰ ἦτο εὐλογον νὰ τοποθετήσωμεν ἐνταῦθα τὴν σύλληψιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν<sup>28</sup>. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν διέλευσιν αὐτοῦ ἐκ Μιλήτου, ὁ Παῦλος πληροφορεῖ τὸν Τιμόθεον, ὅτι παρέ-

28. Ὅρθῶς ἐπισημαίνει τοῦτο ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Β. Χ. Ἰωαννίδης, Εἰσαγωγή, σ. 218. Τούναντίον, ὁ D. Guthrie, μν. ἔργ. σ. 213, τοποθετεῖ τὴν σύλληψιν αὐτοῦ εἰς τινὰ περιοχὴν τῆς Δ. Μακεδονίας ἢ Ἡπείρου. Τοῦτο ὅμως στερεῖται ἐρεισμάτων.

μεινεν αὐτόθι ὁ ἀσθενήσας Τρόφιμος, ἐνῶ κατὰ τὴν διέλευσιν ἐκ Κορίνθου παρέμεινεν αὐτόθι ὁ ἐκ ταύτης καταγόμενος Ἑραστος (Β' Τιμ. 4,20).

γ'. Ἐφ' ὅσον, ἐν μὲν τῇ Ἐφέσῳ κατέλιπε τὸν Τιμόθεον (Α' Τιμ. 1,3. Πρβλ. 3,14. 4,13), ἐν δὲ τῇ Κρήτῃ τὸν Τίτον (Τίτ. 1,5), πρὸς καταπολέμησιν τῶν ἐν αὐταῖς ψευδοδιδασκαλιῶν καὶ διοργάνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν, ἐπεται ὅτι τὰς περιοχὰς ταύτας ὁ Ἀπόστολος ἐπεσκέφθη ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ περιοδείας αὐτοῦ.

δ'. Ἐφ' ὅσον ἐξ Ἐφέσου οὗτος μετέβη εἰς Μακεδονίαν, συμφώνως πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ δὴλωσιν (Α' Τιμ. 1,3), πρέπει νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ περίπτωσις τῆς Νικοπόλεως, ὡς πρώτου σταθμοῦ αὐτοῦ ἐκ Ρώμης πρὸς ἀνατολὰς<sup>29</sup>. Τοῦναντίον, εἰς Νικόπολιν<sup>30</sup> μετέβη ἐκ Μακεδονίας, ἐνθα καὶ σκοπεύων νὰ παραχειμάσῃ ἐκάλεσε τὸν ἐν Κρήτῃ εὐρισκόμενον Τίτον πρὸς συνάντησιν (Τίτ. 3,12).

ε'. Ἡ ἐξ Ἐφέσου εἰς Μακεδονίαν καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς Νικόπολιν μετάβασις καὶ ἡ ἐν αὐτῇ παραχειμασία, ἐπιβάλλουσι τὴν τοποθέτησιν τῆς εἰς Κρήτην ἐπισκέψεως πρὸ τῆς εἰς Ἐφεσον τοιαύτης καὶ οὕτω τὴν θεώρησιν τῆς Κρήτης ὡς τοῦ πρώτου σταθμοῦ τῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ τετάρτης ὁδοιπορείας.

στ'. Ἐὰν ὁ Παῦλος πράγματι ἐπεσκέφθη καὶ τὰς ἐκκλησίας τῆς κοιλάδος τοῦ Λύκου ποταμοῦ (Κολλοσσάς, Ἱεράπολιν, Λαοδικεῖαν), ἡ ἐπίσκεψις αὕτη θὰ πρέπει νὰ ἐπραγματοποιήθῃ κατὰ τὴν εἰς Ἐφεσον ἐπίσκεψιν αὐτοῦ (πρὸ ἢ μετά).

Τοιοιουτρόπως λοιπόν, ἐπιστρέψας εἰς Ρώμην ἐξ Ἰσπανίας καὶ Ν. Γαλλίας ὁ Παῦλος ἀνεχώρησε τὴν ἀνοιξιν τοῦ 63 μ.Χ. διὰ τὴν Ἀνατολήν. Ποῦ συγκεκριμένως κατηυθύνθη δὲν ἀναφέρεται. Ὅπωςδὴποτε ὁμοίως πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ ἡ περίπτωσις τῆς Νικοπόλεως, ὡς προελέχθη, διότι ὅτε μετέβη εἰς αὐτὴν εἶχεν ἤδη διέλθει ἐκ Κρήτης (Τίτ. 1,5), ἡ δὲ πιθανότης δύο ἐπισκέψεων εἰς τὴν Νικόπολιν κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον, πρὸ δηλαδὴ καὶ μετὰ τὴν εἰς Κρήτην ἐπίσκεψιν, πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ. Ὅμοίως πρέπει ν' ἀποκλεισθῶσι καὶ αἱ περιπτώσεις τῆς Κορίνθου καί, ἐκεῖθεν, τῆς Ἐφέσου<sup>31</sup>, διότι τὴν μὲν ἐκ Κορίνθου διέλευσιν αὐτοῦ ἀναγγέλλει εἰς τὸν ἀγνοοῦντα ταύτην Τιμόθεον ἐν Β' Τιμ. 4,20, ἐκ δὲ τῆς Ἐφέσου οὗτος μετέβη εἰς Μακεδονίαν (Πρβλ. Α' Τιμ. 1,3), ἔχων ἤδη καταλείψει τὸν Τίτον ἐν Κρήτῃ. Ἐντεῦθεν, τὸ πιθανότερον εἶναι ὅτι ἐκ Ρώμης ὁ Παῦλος μετέβη εἰς Κρήτην<sup>32</sup> διὰ τινος τῶν μετα-

29. Ἐπομένως εἶναι ἄστοχος ἡ γνώμη τοῦ F. V. Fils on, A New Testament History, London 1965, σ. 288.

30. Ἀσφαλῶς πρόκειται περὶ τῆς παρὰ τὸ Ἄκτιον Νικοπόλεως. Βλ. Γ. Α. Γαλιτῆ, Ἡ πρὸς Τίτον Ἐπιστολή, σ. 368 ἐ.

31. Βλ. Ν. Μ. Δαμαλά, μν. ἔργ. σ. 437.

32. Πρβλ. καὶ Γ. Ι. Κονιδάρη, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Α' Ἀθῆναι 1954-1960, σ. 358. Β. Ι. Φειδᾶ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ι. Ἀθῆναι 1978, σ.

φερόντων σῖτον ἐξ Ἀλεξανδρείας εἰς Ρώμην πλοίων (Πρβλ. Πρ. 27,6. 28,11). Ἡ ἐπιστροφή αὐτοῦ εἰς Κρήτην, πρὸς συστηματικώτερον εὐαγγελισμόν τῶν κατοίκων καὶ ὀργάνωσιν τῶν αὐτόθι χριστιανικῶν κοινοτήτων, δὲν θὰ πρέπει νὰ τυγχάνῃ ἄσχετος πρὸς τὴν ἐκ τῆς νήσου διέλευσιν αὐτοῦ, ὡς δεσμίῳ καθ' ὁδὸν πρὸς Ρώμην, τὸν χειμῶνα τοῦ 59/60, ὅτε λόγῳ δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν παρέμεινεν αὐτόθι «ἱκανὸν χρόνον» (Πρ. 27,11 ἐ.)<sup>33</sup>. Τὸ Εὐαγγέλιον εἶχεν ἤδη μεταδοθῆ εἰς Κρήτην ὑπὸ τῶν παρευρεθέντων κατὰ τὴν Πεντηκοστήν Κρητῶν (Πρ. 2,11), διὸ καὶ δὲν ἀποκλείεται κατὰ τὴν ὥς ἂν διέλευσιν τοῦ ὁ Παῦλος νὰ συνήντησε χριστιανούς τινας, ἐξ ὧν καὶ θὰ ἐπληροφορήθη τὴν κατάστασιν καὶ τὰ προβλήματα τῶν ἐν τῇ νήσῳ χριστιανῶν, τοῦθ' ὅπερ καὶ τὸν παρεκίνησε νὰ ἐπισκεφθῇ αὐτούς.

Ἐπὶ πόσον χρόνον παρέμεινεν ἐν Κρήτῃ ὁ Παῦλος, δὲν γνωρίζομεν. Ὅπως δὲ ὅμως, τὸ γεγονός ἐστὶ ἀφῆκεν αὐτόθι τὸν Τίτον, «ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καὶ καταστήσῃ κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους» (Γίτ. 1,5)<sup>34</sup> δηλοῦ, ὅτι οὗτος δὲν παρέμεινεν ἐπὶ μακρόν. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἀναχωρήσας ἐκ Κρήτης τὸ θέρος τοῦ 63 οὗτος κατήντησεν εἰς Ἔφεσον<sup>35</sup> καὶ τὴν περιοχὴν τῆς κοιλάδος τοῦ Λύκου ποταμοῦ. Μέλλων δὲ ν' ἀναχωρήσῃ εἰς Μακεδονίαν, ἀφῆκεν εἰς Ἔφεσον τὸν Τιμόθεον πρὸς καταπολέμησιν τῶν «νομοδιδασκάλων» καὶ προστασίαν τῶν πιστῶν καὶ στερέωσιν αὐτῶν εἰς «τὴν ὑγιαίνουσαν διδασκαλίαν... κατὰ τὸ εὐαγγέλιον τῆς δόξης τοῦ μακαρίου Θεοῦ» (Α' Τιμ. 1,10-11).

Κατὰ τὴν μετάβασιν αὐτοῦ εἰς Μακεδονίαν (Α' Τιμ. 1,3), ἀσφαλῶς ὁ Παῦλος θὰ διῆλθεν ἐκ Τρωάδος, σπουδαίου σταθμοῦ τῆς ὁδοῦ ἀποστολικῆς

29. Ἀντιθέτως, κατὰ τὸν Α. Ι. Φιλίππιδην, Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον, σ. 23, εἰς Κρήτην μετέβη ὁ Παῦλος κατ' εὐθείαν ἐξ Ἰσπανίας.

33. Βλ. κεφ. 1, ἀνωτέρω.

34. Ἀτυχῶς οὔτε ποῦ συνήντησεν ὁ Παῦλος τὸν Τίτον γνωρίζομεν. Πιθανῶς, πληροφορηθέντες τὴν ἀποφυλάκισιν αὐτοῦ τῷ 62, πολλοὶ τῶν συνεργατῶν αὐτοῦ, καὶ δὴ οἱ στενότεροι, νὰ μετέβησαν εἰς Ρώμην, ὁπόθεν καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του ἐξ Ἰσπανίας, συνώδευσαν αὐτὸν πρὸς ἀνατολάς. Ἐὰν ὅντως, ὡς πιστεύομεν, ἡ Κρήτη ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος σταθμὸς τῆς κατ' ἀνατολάς περιοδείας καὶ ἡ Ἔφεσος ὁ δεύτερος, τοῦτο εἶναι βέβαιον τοῦλάχιστον περὶ τοῦ Τίτου καὶ τοῦ Τιμοθέου. Ἡ πιθανότης νὰ κατέλιπεν ὁ Παῦλος τὸν Τίτον ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν ἐκ ταύτης διέλευσιν του ὡς δεσμίῳ τὸν χειμῶνα τοῦ 59/60 πρέπει μᾶλλον ν' ἀποκλεισθῇ, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι δὲν γνωρίζομεν ἂν ὁ Τίτος συνώδευε τὸν Παῦλον εἰς Ρώμην, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἂν ὁ Τίτος εὕρισκετο εἰς Κρήτην ἀπὸ τοῦ χειμῶνος 59/60 μέχρι τῆς ἀνοίξεως τοῦ 63, δὲν θὰ παρίστατο ἀνάγκη ἐπανόδου τοῦ Παύλου εἰς αὐτήν, πρὸς ὀργάνωσιν τῶν αὐτόθι χριστιανικῶν κοινοτήτων.

35. Εἴτε κατ' εὐθείαν ἐκ Κρήτης εἴτε μετ' ἐνδιαμέσους σταθμοῦς, δεδομένου ὅτι, ἀναλόγως τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, τὰ μεταξὺ Αἰγύπτου καὶ Ρώμης πλέοντα πλοῖα προσήγγιζον εἰς λιμένας τῆς Μ. Ἀσίας (Πρβλ. π.χ. Πρ. 27,3-8). Ὅρα καὶ Ε. Η a e n c h e n, Acts, σ. 699. Ἡ ὑπὸ τοῦ Α. Ι. Φιλίππιδου, μν. ἔργ. σ. 23, τοποθέτησις τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς ἐν Ἐφέσῳ φαίνεται ἥμισυ πιθανή, λόγῳ τῆς λίαν προσφάτου ἀναχωρήσεως τοῦ Ἀποστόλου ἐκ Κρήτης.

αὐτοῦ δράσεως. Ἐν δὲ τῇ Μακεδονίᾳ θὰ πρέπει νὰ νοήσωμεν ὅτι οὗτος παρέμεινεν ἐπὶ τι διάστημα εἰς τὴν προσφιλεστάτην αὐτῷ πόλιν τῶν Φιλίππων, ἐκπληρώσας οὕτω τὴν πρὸς τὴν αὐτόθι Ἐκκλησίαν ὑπόσχεσιν αὐτοῦ (Φιλίπ. 2,24)<sup>36</sup>. Ἐὰν ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολὴ ἐγράφη ἐν Μακεδονίᾳ, ὅπερ καὶ τὸ πιθανότερον, αὕτη ἐγράφη κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον (τέλος τοῦ 63 μ.Χ.), καὶ δὴ ἐν Φιλίπποις, ἐνθα, ὡς γνωστόν, ἐγράφη καὶ ἡ Β' πρὸς Κορινθίους<sup>37</sup>. Οὕτω δέ, ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολὴ τυγχάνει ἡ ἀρχαιότερα τῶν ποιμαντικῶν. Ὅτι δὲ αὕτη ἐγράφη κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον<sup>38</sup>, ἐνδείκνυται ἐκ τοῦ ὅτι ἐν συνεχείᾳ ὁ Παῦλος κατηυθύνθη εἰς Νικόπολιν, ἐνθα καὶ προτιθέμενος νὰ παραχειμάσῃ ἐκάλεσε τὸν ἐν Κρήτῃ εὐρισκόμενον Τίτον νὰ ἔλθῃ πρὸς συνάντησιν αὐτοῦ. Ἀλλως τε, ὡς προελέχθη, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπεσκέφθῃ δις τὴν Νικόπολιν ὁ Παῦλος, κατὰ τὴν τετάρτην ταύτην ὁδοιπορείαν, ὥστε νὰ δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι τὴν παροῦσαν ἐπιστολὴν ἔγραψεν εἰς ἑτέραν περίστασιν, κατευθυνόμενος καὶ πάλιν εἰς Νικόπολιν. Οὕτε πρέπει ἐπίσης νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ διάστημα μεταξὺ τῆς ἐκ Κρήτης ἀναχωρήσεως καὶ τῆς εἰς Μακεδονίαν ἀφίξεως τοῦ Παύλου ἦτο τόσον βραχύ, ὥστε νὰ μὴν δύναται ν' ἀποσπάσῃ τὸν Τίτον ἐκ Κρήτης τόσον συντόμως, διότι πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτοῦ θὰ μετέβαινεν ὁ Ἀρτεμᾶς ἢ ὁ Τυχικὸς (Τίτ. 3,12)<sup>39</sup>. Οὕτω λοιπόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν

36. Ὁ μετὰ τῆς ἐκκλησίας ταύτης ἰδιαίτερος δεσμός τοῦ Παύλου εἶναι γνωστός. Βλ. ἡμέτερον Ἐχρονολογία, Β', σ. 25. Νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐν Φιλίπποις εὐρίσκειτο ἤδη ὁ Λουκάς, ἀναχωρήσας ἐκ Ρώμης ὀλίγον μετὰ τὴν φυλάκισιν τοῦ Παύλου τῷ 60 ἢ ὀλίγον πρὸ τῆς ἀποφυλάκισις αὐτοῦ τῷ 62 (πρβλ. Β' Τιμ. 4,16;), γνωρίζων ἐκ προοιμίου τὴν ἐκβασιν τῆς ἀπολογίας τοῦ Ἀποστόλου, ὡς καὶ τὰ σχέδια αὐτοῦ δι' ἀποστολικὴν δρᾶσιν ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ Ν. Γαλλίᾳ, δι' ὃ καὶ ἐκρίθη σκόπιμος ἡ παρουσία αὐτοῦ ἐν Φιλίπποις, πρὸς ἐποπτεῖαν τῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ; Ἡ σπουδαιότης τῶν Φιλίππων, ὡς κέντρου τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Παύλου, καὶ τοῦ Λουκᾶ ὡς συντονιστοῦ τούτου, καθίστασι τοιαύτην ἐξέλιξιν πιθανήν. Περὶ τῶν Φιλίππων καὶ τοῦ Λουκᾶ, βλ. Μ. Α. Σιῶ τοῦ, «Luke the Evangelist as St. Paul's Collaborator», ἐν Neues Testament und Geschichte. O. Cullmann zum 70. Geburtstag, hrsg. H. Baltenweiler - Bo Reicke, Zürich - Tübingen 1970. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Αἱ σχέσεις τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ πρὸς τὴν πόλιν τῶν Φιλίππων.— Εἰσήγησις εἰς τὴν «Πρώτην Συνάντησιν τῶν Φιλίππων», Καβάλα 1980.

37. Ὅρα Χ. Σ. Β ο ὕ λ γ α ρ η, Νέα Θεώρησις τῶν Ἐριδῶν τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Κορίνθου, σ. 65. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Ἐχρονολογία, Β', σ. 25.

38. Τὸν χρόνον τοῦτον, ἦτοι τέλος τοῦ 63 - ἀρχὰς τοῦ 64, δέχονται ὁ Ν. Μ. Δ α - μ α λ ᾶ ς, μν. ἔργ. σ. 452, καὶ ὁ Σ. Χ. Ἀ γ ο ρ ῖ δ η ς, Εἰσαγωγή, σ. 326, ἐνῶ οἱ Β. Χ. Ἰ ω α ν ν ῖ δ η ς, Εἰσαγωγή, σ. 321, καὶ Γ. Α. Γ α λ ῖ τ η ς, Πρὸς Τίτον, σ. 108, δέχονται ὅτι αὕτη ἐγράφη μεταξὺ τοῦ 65 καὶ 66.

39. Τελικῶς φαίνεται ὅτι εἰς Κρήτην ἐστάλη ὁ Ἀρτεμᾶς, τοῦ Τυχικοῦ παραμεινεντος πλησίον τοῦ Παύλου, μέχρι καὶ τῆς εἰς Ρώμην ἐκ νέου μεταφορᾶς αὐτοῦ, ὁπόθεν καὶ ἀπεστάλη εἰς Ἐφεσον (Β' Τιμ. 4,12), πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ εἰς Ρώμην κληθέντος Τιμοθέου (Β' Τιμ. 4,9,21), διὸ καὶ ἀπουσιάζει οὗτος ἐκ τοῦ ἐν Β' Τιμ. 4,10-12 καταλόγου τῶν ἐν Ρώμῃ συνεργῶν τοῦ Ἀποστόλου.

κρατοῦσαν γενικῶς ἀποψιν<sup>40</sup>, ἡ πρὸς Τίτον προηγήθη, καθ' ἡμᾶς, τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον. Ἐπ' αὐτοῦ ὅμως θὰ ἐπανέλθωμεν.

Κατὰ τὸν ἀείμνηστον καθηγητὴν Β.Χ. Ἰωαννίδην, ἐκ Μακεδονίας ὁ Παῦλος δὲν κατηλύθη εἰς Νικόπολιν, ἀλλὰ «κατῆλθε εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, εἰς τὴν Κόρινθον, καὶ ἐκεῖθεν μετέβη εἰς Κρήτην»<sup>41</sup>. Τοιαύτη πορεία ὅμως δὲν δύναται νὰ δικαιολογηθῇ ἐκ τῶν πραγμάτων. Κατ' ἀρχήν, ἐὰν ὁ Ἀπόστολος προϋτίθετο νὰ ἐπισκεφθῇ τὴν Κόρινθον, κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, δὲν θὰ μετέβαινεν ἐκ Ρώμης εἰς Κρήτην, ἀλλ' εἰς Ἐφεσον διὰ Κορίνθου, μέσφω τῆς ὁποίας, ὡς γνωστόν, διεξήγετο ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, τῶν πλοίων μεταφερομένων ἐκ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἑτέραν πλευρὰν τοῦ Ἰσθμοῦ ἐπὶ τοῦ διόλου<sup>42</sup>. Δεύτερον, ἐὰν ὄντως δὲν εἶχεν οὗτος ἐπισκεφθῇ τὴν Κρήτην πρὸ τῆς μεταβάσεώς του εἰς Μακεδονίαν, εἶναι ἀδιανόητον νὰ δεχθῇ τις ὅτι, διελθὼν ἐκ Κορίνθου καθ' ὁδὸν πρὸς Ἐφεσον καὶ ἐξ Ἐφέσου μεταβάς εἰς Μακεδονίαν, ἐπανῆλθεν εἰς Κόρινθον ἐκ Μακεδονίας. Τρίτον, ἐὰν ὄντως ἐκ Μακεδονίας κατῆλθεν εἰς Κόρινθον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κρήτην, πόθεν ἐπέστειλε τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολήν, καλῶν τὸν ἐν Κρήτῃ συνεργάτην του εἰς Νικόπολιν; Τέταρτον, εἶναι ἀδιανόητον νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι μετὰ τὴν ἐκ Μακεδονίας διὰ Κορίνθου ἀθοδὸν εἰς τὴν Κρήτην, μετέβη καὶ πάλιν, ἐκ δευτέρου, εἰς Ἐφεσον, ἐκεῖθεν δὲ ἐκ δευτέρου εἰς Μακεδονίαν, ὁπόθεν καὶ ἐκάλεσε τὸν Τίτον εἰς Νικόπολιν. Πέμπτον, ἐὰν ἐκ Κρήτης δὲν μετέβη εἰς Ἐφεσον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Μακεδονίαν, διὰ ποίας ὁδοῦ μετέβη ἐκ Κρήτης εἰς Νικόπολιν καὶ πόθεν προσεκάλεσεν αὐτόθι τὸν Τίτον διὰ τῆς ἐπιστολῆς; Ἑκτον, ἐὰν ὄντως ἐκ Μακεδονίας κατῆλθεν εἰς Κόρινθον, ἐκεῖθεν δὲ ἐπέστρεψεν εἰς Μακεδονίαν ἢ μετέβη εἰς Νικόπολιν<sup>43</sup>, πότε καὶ διὰ ποίας ὁδοῦ ἐπεσκέφθη τὴν Κρήτην; Εἶναι προφανὲς λοιπόν, ὅτι οἱ ὑποστηρίζοντες δρᾶσιν τοῦ Παύλου εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ τὴν Κόρινθον, κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, ἐπηρεάζονται ἐκ τοῦ Β' Τιμ. 4,20. Οὐχ ἦττον, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ, ἡ ἐκ Κορίνθου διέλευσις τοῦ Ἀποστόλου, εἰς ἣν παρέμεινεν ὁ Ἑραστός, συνέβη ἀργότερον, κατὰ τὴν μεταφορὰν αὐτοῦ δεσμίου εἰς Ρώμην. Διὰ ταῦτα πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἐξ Ἐφέσου ὁ Παῦλος μετέβη εἰς Μακεδονίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Νικόπολιν, ἐπισκεφθεὶς προφανῶς, καθ' ὁδόν, καὶ τὰς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Βεροίας.

Ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἀνωτέρω, δὲν εἶναι πλέον δυνατόν νὰ δεχθῇ τις τὴν κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, ἐν Μακεδονίᾳ, συγγραφὴν καὶ τῆς Α' πρὸς Τι-

40. Ὁ Γ. Α. Γ α λ ί τ η ς, σ. 107 ἐ., δὲν ἀποκλείει τὴν προτεραιότητα τῆς πρὸς Τίτον.

41. Μν. ἔργ. σ. 217.

42. Σ τ ρ ά β ω ν ο ς, Γεωγρ. Η, IV.

43. Τὴν πορείαν ταύτην, τ.ἐ. τὴν ἐκ Μακεδονίας εἰς Κόρινθον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Νικόπολιν, κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον, δέχεται ὁ Β. Ι. Φ ε ι δ ᾱ ς, Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ι, σ. 29.

μόθεον ἐπιστολῆς, ταύτοχρόνως σχεδὸν πρὸς τὴν συγγραφὴν τῆς πρὸς Τίτον<sup>44</sup>, διότι ἐνῶ καθ' ὃν χρόνον ἔγραφε τὴν πρὸς Τίτον, ἐν Μακεδονίᾳ, κατηυθύνετο εἰς Νικόπολιν, ἐνθα καὶ προϋτίθετο νὰ παραχειμάσῃ (Τίτ. 3,12), καθ' ὃν χρόνον ἔγραφε τὴν Α' πρὸς Τιμόθεον, προϋτίθετο νὰ ἐπιστρέψῃ «τάχιον» εἰς τὴν Ἑφεσον (Α' Τιμ. 3,14. Πρβλ. 4,13), πρὸς συνάντησιν μετὰ τοῦ Τιμοθέου. Ἐν πρώτοις ἡ Μακεδονία, ὡς τόπος συγγραφῆς τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον, ἐξεληφθῇ ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν ἐρευνητῶν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Α' Τιμ. 1,3. Ἀλλ' ἐνταῦθα εἶναι σαφές, ὅτι ὁ Παῦλος δὲν ὑπαινίσσεται τὸν τόπον συγγραφῆς τῆς ἐπιστολῆς, ἀλλ' ὑπομινῇ εἰς τὸν Τιμόθεον τὰς ὁδηγίας, τὰς ὁποίας ἔδωκεν αὐτῷ, παρακληθέντι νὰ παραμείνῃ εἰς Ἑφεσον, ὅτε ὁ ἴδιος ἐπρόκειτο νὰ πορευθῇ εἰς Μακεδονίαν. Ἀφ' ἑτέρου, αἱ ὑφιστάμεναι ὁμοιότητες ἐκφράσεως καὶ περιεχομένου μεταξὺ τῶν δύο ἐπιστολῶν εἰς βαθμόν, ὥστε ἡ πρὸς Τίτον νὰ θεωρῇται περίληψις τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον<sup>45</sup>, οὔτε τὴν προτεραιότητα τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον ὑπαγορεύουσιν, οὔτε τὴν ταυτόχρονον αὐτῶν συγγραφὴν ἐπιβάλλουσι. Τούναντίον μάλιστα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁμοιοτήτων τούτων, ἡ πρὸς Τίτον θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ προγενεστέρα<sup>46</sup>, ὡς ἀπλουστέρα, διότι, κατὰ κανόνα, τὸ βραχύτερον καὶ ἀπλούστερον εἶναι καὶ ἀρχαιότερον. Καθ' ἡμᾶς ὁμοως, εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, αἱ ὁμοιότητες ὀφείλονται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι τόσον ὁ Τίτος ἐν Κρήτῃ, ὅσον καὶ ὁ Τιμόθεος ἐν Ἑφέσῳ, ἀντιμετώπιζον ὁμοίας καταστάσεις.

Ὡς προανήγγειλε τῷ Τίτῳ (Τίτ. 3,12), ἐν Νικοπόλει ὁ Παῦλος προϋτίθετο νὰ παραχειμάσῃ, τοῦλάχιστον. Κρίνοντας ὁμοως ἐκ τοῦ Β' Τιμ. 4,10, καθ' ὃ, ὅτε ὁ Παῦλος εὐρίσκετο δέσμιος ἐν Ρώμῃ, ὁ Τίτος ἐπορεύθη εἰς Δαλματίαν καὶ συνδυάζοντες τὸ γεγονός τοῦτο πρὸς τὴν καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν παγίαν τακτικὴν τοῦ Ἀποστόλου νὰ ἀποστέλλῃ συνεργάτας αὐτοῦ εἰς περιοχάς, ἐνθα ὁ ἴδιος εἶχε προηγουμένως κηρύξει τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ιδρύσει ἐκκλησίας, θὰ πρέπει μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ Παῦλος ἐκάλεσε τὸν Τίτον εἰς Νικόπολιν ἵνα, μετὰ τὸ πέρασ τοῦ χειμῶνος, ἀναλάβωσιν ὁμοῦ ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν βορειότερον, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Δαλματίας (Ν. Ἰλλυρικόν).

44. Ἐκ τῶν ἡμετέρων, τὴν ταυτόχρονον πρὸς τὴν συγγραφὴν τῶν δύο ἐπιστολῶν δέχονται οἱ Ν. Μ. Δαμαλᾶς, σ. 437. Β. Χ. Ἰωαννίδης, σ. 321 καὶ Γ. Α. Γαλιτῆς, σ. 108, ἐνῶ οἱ Π. Ν. Τρεμπέλας, Ὑπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης, τ. Β'. Ἀθῆναι 1956, σ. 341 καὶ Σ. Χ. Ἀγουρίδης, σ. 326, δέχονται τὴν προτεραιότητα τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον, καὶ ὁ Λ. Ι. Φιλίππιδης, σ. 23, τὴν προτεραιότητα τῆς πρὸς Τίτον.

45. Ὅρα σχετικῶς Β. Χ. Ἰωαννίδου, σ. 321, Ν. Μ. Δαμαλᾶς, σ. 437, 451ε. Γ. Α. Γαλιτῆς, σ. 108.

46. Ὅρα καὶ Χρυσόστομος, Εἰς πρὸς Τίτον, ὁμ. Α' PG. 62, 664· «Ἀὐτῇ δέ μοι δοκεῖ τῆς πρὸς Τιμόθεον εἶναι προτέρα ἐπιστολῆς».

Βεβαίως, τὴν δρᾶσιν ἐν Δαλματία ἡδύναντο οὗτοι νὰ ἀναλάβωσιν ἐκκινούντες καὶ ἐκ Μακεδονίας (ἐνθα ὁμοίως θὰ ἡδύνατο ὁ Παῦλος νὰ καλέσῃ τὸν Τίτον), ἐξ ἧς, ἀκολουθοῦντες τὴν Ἑγνατίαν ὁδόν, ἡδύναντο εὐχερῶς νὰ φθάσωσιν εἰς Δυρράχιον, ἐνθα αὕτη κατέληγεν. Τὸ γεγονὸς ὅμως, ὅτι ὁ Παῦλος προετίμησε νὰ παραχειμάσῃ εἰς Νικόπολιν καὶ ἐκεῖθεν νὰ ἐκκινήσῃ διὰ τὴν Δαλματίαν, ἐνισχύει τὴν ἡμετέραν ἄποψιν, ὅτι τὴν πόλιν ταύτην εἶχεν οὗτος ἐπισκεφθῇ ἤδη κατὰ τὴν τρίτην ὁδοιπορείαν, περὶ τὸ τέλος τοῦ 56 (Πρβλ. Ρωμ. 15,19)<sup>47</sup> καὶ ὅτι ἀσφαλῶς θὰ πρέπει νὰ εἶχεν ιδρύσει αὐτόθι Ἑκκλησίαν. Οὕτω δέ, ἡ παροῦσα ἐπίσκεψις αὐτοῦ εἰς Νικόπολιν (χειμῶν 63-64) εἶναι ἡ δευτέρα. Πόσον δὲ χρόνον παρέμειναν οὗτοι ἐργαζόμενοι ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Δαλματίας, δὲν γνωρίζομεν, ὅπως δὲν γνωρίζομεν καὶ ποίαν ἔκτασιν ἐκάλυψαν ἱεραποστολικῶς. Ὅπως δὲν ἔπαυσε ὁ ὅμιλος θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι πρὸ τῆς ἐπελεύσεως τοῦ χειμῶνος (64-65) οὗτοι θὰ πρέπει νὰ ἤρχισαν ἐπιστρέφοντες.

Εἰς τὸν συγκεκριμένον τοῦτον χρόνον τῆς τετάρτης ὁδοιπορείας τοῦ Παύλου πρέπει, καθ' ἡμᾶς, νὰ τοποθετηθῇ ἡ συγγραφή τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολῆς. Οὕτως, ἐν συνεχείᾳ τῶν ὅσων ἐλέχθησαν ἀνωτέρω, περὶ τῆς προτεραιότητος τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς, γραφείσης ἐν Μακεδονίᾳ (Φιλιπποις), τοῦ Παύλου ὁδεύοντος πρὸς Νικόπολιν, πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἀκόλουθα. Πρῶτον, ἡ Α' πρὸς Τιμόθεον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐγράφη ἐν Μακεδονίᾳ, κατὰ τὴν μετὰ τὴν ἐξοδίαν τοῦ Παύλου εἰς Νικόπολιν (τέλη 63), διότι οὗτος μόνος εἶχεν ἀφίχθῃ αὐτόθι ἐξ Ἑφέσου· πῶς εἶναι ἐπομένως δυνατὸν νὰ ἐσχεδίαζεν οὗτος τὴν ταχεῖαν ἐπιστροφὴν αὐτοῦ εἰς Ἑφεσον (Α' Τιμ. 3,14. 4,13) καὶ πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἔδιδεν ἐν ἐκτάσει συμβουλὰς καὶ ὁδηγίας εἰς τὸν μόνον πρὸ ὀλίγου καταλειφθέντα Τιμόθεον ἐν Ἑφέσῳ; Δεύτερον, ἐφ' ὅσον, κατ' ἰδίαν δήλωσιν (Α' Τιμ. 1,3) ὁ Παῦλος εἶχεν ἤδη δώσει ἐκτενεῖς ὁδηγίας ἐν Ἑφέσῳ εἰς τὸν Τιμόθεον, ἔπεται ὅτι αἱ ἐν τῇ παρούσῃ ἐπιστολῇ διαλαμβανόμεναι πρέπει νὰ διευτυπώθησαν ἀρκετὸν χρόνον ἀργότερον. Τρίτον, τὰ ἐν Α' Τιμ. 3,14-15 (Πρβλ. 4,13), περὶ τῆς προθέσεως καὶ ἐλπίδος αὐτοῦ, ὅπως ἐπιστρέψῃ τάχιον εἰς Ἑφεσον καὶ συναντηθῇ μετὰ τοῦ Τιμοθέου, ἐκφράζουσι συγχρόνως καὶ τὴν πιθανότητα ἐπιβραδύνσεως (3,15· «ἐὰν δὲ βραδύνω...»), προφανῶς λόγῳ εἰλημμένων ὑποχρεώσεων αὐτοῦ. Καθ' ὃν δηλαδὴ χρόνον ἔγραψε τὴν ἐπιστολήν, ὁ Παῦλος φαίνεται ὅτι ἡτοίμαζετο νὰ ἐκτελέσῃ προγραμματισθὲν ἤδη ἔργον, ἐκ τοῦ χρόνου περατώσεως τοῦ ὁποίου ἐξηρτᾶτο καὶ ἡ ἐπιστροφή αὐτοῦ εἰς Ἑφεσον (στ. 14· «ἐλπίζω ἐλθεῖν πρὸς σε τάχιον...»). Ἀσφαλῶς, τοιοῦτος χρόνος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὁ χρόνος, καθ' ὃν οὗτος εὕρισκετο ἐν Μακεδονίᾳ καθ' ὁδὸν πρὸς Νικόπολιν, διότι μόνος εἶχεν ἀφίχθῃ ἐκεῖ προερχόμενος ἐξ Ἑφέσου. Τοῦναντίον, ὡς

47. Ἰδ. ἡμέτερον, Χρονολογία, Β', σ. 27-29.

καταλληλότερος χρόνος πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν αἱ παραμοναὶ τῆς ἐκ Νικοπόλεως ἀναχωρήσεως αὐτοῦ διὰ Δαλματίαν καὶ πρὸ τῆς ἀφίξεως εἰσέτι τοῦ Τίτου<sup>48</sup>, τ.ἐ. ἡ Α' πρὸς Τιμόθεον πρέπει νὰ ἐγγράφη ἐν Νικοπόλει, τελευτούσης τῆς αὐτόθι παραχειμασίας τοῦ Παύλου (ἄνοιξις 64).

Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐν Δαλματίᾳ δράσεως αὐτοῦ ὁ Παῦλος ἀσφαλῶς ἤρχισεν ἐπιστρέφων εἰς Ἑφεσον, μέσῳ Μακεδονίας καὶ Τρωάδος, ὡς προανήγγειλεν ἤδη εἰς τὸν Τιμόθεον (Α' Τιμ. 3,14-15. 4,13), συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ Τίτου. Εἰς τὴν συνοδείαν αὐτοῦ πρέπει νὰ μετεῖχον ἐπίσης ὁ Δημᾶς, προστεθεὶς προφανῶς εἰς Θεσσαλονίκην, ὅθεν κατήγετο, ὁ Λουκᾶς, προστεθεὶς προφανῶς ἐν Φιλίπποις, ὁ Κρήσκης, ὁ Τυχικός (Β' Τιμ. 4,10-12). ὁ Ἑραστος καὶ ὁ Τρόφιμος (Β' Τιμ. 4,20). Ἐκτὸς τοῦ Ἑράστου καὶ τοῦ Τροφίμου, οἱ λοιποὶ ἠκολούθησαν τὸν Ἀπόστολον μέχρι Ρώμης. Ἀναμφιβόλως, ἡ διέλευσις αὐτοῦ ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Μακεδονίας θὰ πρέπει νὰ ᾔτο σύντομος. Κατὰ τὴν ἀφίξιν ὅμως αὐτοῦ ἐν Τρωάδι καὶ ἐνῶ ἐφιλοξενεῖτο ἐν τῇ οἰκίᾳ Κάρπου τινὸς χριστιανοῦ, φαίνεται ὅτι ὁ Παῦλος συνελήφθη αἰφνιδίως καὶ ἀπροσδοκῆτως ὑπὸ τῶν ρωμαϊκῶν ἀρχῶν, ἄγνωστον διὰ ποίαν αἰτίαν. Τοῦτο εἰκάζεται, ὡς προσελέχθη, ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν τῇ ὥς ἄνω οἰκίᾳ ἀφῆκε τὸν φαιδόνην καὶ τὰ βιβλία αὐτοῦ, ἀμφοτέρω ἀπαραίτητα εἰς αὐτόν, δι' ἃ καὶ παρήγγειλεν ἐκ Ρώμης εἰς τὸν Τιμόθεον, ὅπως παραλάβῃ καὶ φέρῃ εἰς αὐτόν (Β' Τιμ. 4,13).

Δὲν γνωρίζομεν ἐάν, κατὰ τὴν μεταφορὰν τοῦ ἐκ Τρωάδος εἰς Ρώμην, διῆλθον ἐξ Ἑφέσου καὶ ἐάν ναί, κατέστη δυνατόν νὰ συναντήσῃ τὸν Τιμόθεον. Ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς Β' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολῆς, θὰ πρέπει μᾶλλον ν' ἀποκλείσωμεν τοιαύτην συνάντησιν. Ὅπωςδὴποτε ὅμως, τὸ φέρον αὐτοὺς πλοῖον φαίνεται ὅτι προσήγγισεν εἰς Μίλητον, ἐνθα ἀπεβιβάσθη ὁ ἀσθενήσας Τρόφιμος, ἐν συνεχείᾳ δὲ διῆλθον ἐκ Κορίνθου, ἐνθα ἐπίσης ἀπεβιβάσθη ὁ ἐκ ταύτης καταγόμενος Ἑραστός (Ρωμ. 16,23. Β' Τιμ. 4,20).

Ἡ σύλληψις καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ Παύλου εἰς Ρώμην θὰ πρέπει νὰ ἔλαβον χώραν κατὰ τὴν ἀνοιξιν-θέρος τοῦ 65 μ.Χ. (Πρβλ. Β' Τιμ. 4,21)<sup>49</sup>, αἱ δὲ συνθῆκαι τῆς δευτέρας ταύτης φυλακίσεως αὐτοῦ ἦσαν τελειῶς διάφοροι τῆς πρώτης (Πρβλ. Β' Τιμ. 2,9). Παρὰ ταῦτα, φαίνεται ὅτι ἐπετρέπετο εἰς αὐτόν νὰ δέχεται τὴν ἐπίσκεψιν φίλων καὶ συνεργατῶν του, ὡς π.χ. τοῦ Ἑφείσιου Ὀνησιφόρου (Β' Τιμ. 1,16-18), τοῦ Εὐβούλου, τῆς Πούδης, τοῦ Λίνου,

48. Πιθανῶς ἡ μὴ μνεῖα τοῦ Τίτου ἐν τῇ ἐπιστολῇ νὰ εἶναι καὶ σκόπιμος, ὡς ἄλλως τε ὑπεμφάνει καὶ ἡ ἀπουσία ἀσπασμῶν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅ,τι συμβαίνει ἐν τῇ πρὸς Τίτον καὶ τῇ Β' πρὸς Τιμόθεον.

49. Κατὰ τοὺς Β. Ἀ ν τ ω ν ι ἄ δ η ν, μν. ἔργ. σ. 60. Β. Χ. Ἰ ω α ν ν ῖ δ η ν, σ. 222, Λ. Ι. Φ ι λ ι π π ῖ δ η ν, σ. 23, ὁ Παῦλος ἐμαρτύρησε τῷ 67, κατὰ δὲ τὸν Σ. Χ. Ἀ γ ο υ ρ ῖ δ η ν, σ. 225, τὸ μαρτύριον τοποθετεῖται μεταξὺ 64-68.

τῆς Κλαυδίας καὶ τινων ἄλλων ἀδελφῶν (4,21), τοῦ Κρήσκεντος, τοῦ Τίτου, τοῦ Λουκᾶ καὶ τοῦ Τυχικοῦ, ὧν τὸν μὲν πρῶτον, ὡς εἶδομεν, ἀπέστειλεν εἰς Ν. Γαλλίαν, τὸν δεύτερον εἰς Δαλματίαν καὶ τὸν τελευταῖον εἰς Ἔφεσον, πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ εἰς Ρώμην κληθέντος Τιμοθέου, ὃν ἐπίσης δὲν γνωρίζομεν ἂν ὄντως ἐπανεῖδεν. Ἐκ τῆς φυλακῆς ταύτης, καὶ δὴ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ θέρους (Πρβλ. Β' Τιμ. 4,21) ἔγραψε τὴν Β' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολὴν, ἐν δηλαδὴ ἔτος περίπου μετὰ τὴν συγγραφὴν τῆς Α' πρὸς Τιμόθεον (65 μ.Χ.). Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ οἶονεὶ τὸ κύκνειον αὐτοῦ ῥῆγμα, διότι ἡ δευτέρα αὕτη φυλάκισις ἐν Ρώμῃ κατέληξεν εἰς τὸν μαρτυρικὸν αὐτοῦ θάνατον, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὸ ἐπόμενον.

Συγκεφαλαιοῦντες παρατηροῦμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 62 μέχρι τῆς ἐν Ρώμῃ δευτέρας φυλακίσεως αὐτοῦ, τὸ θέρους τοῦ 65, τετάρτην ὁδοιπορίαν ὁ Παῦλος ἠκολούθησε τὴν ἐξῆς πορείαν: Ρώμη — Ν. Γαλλία — Ἰσπανία — Ρώμη — Κρήτη — Ἔφεσος — Μακεδονία — Νικόπολις — Δαλματία — Νικόπολις — Μακεδονία — Τρωάς (σύλληψις) — Μίλητος — Κόρινθος — Ρώμη, ἔνθα καὶ ἐμαρτύρησεν.

(Συνεχίζεται)